

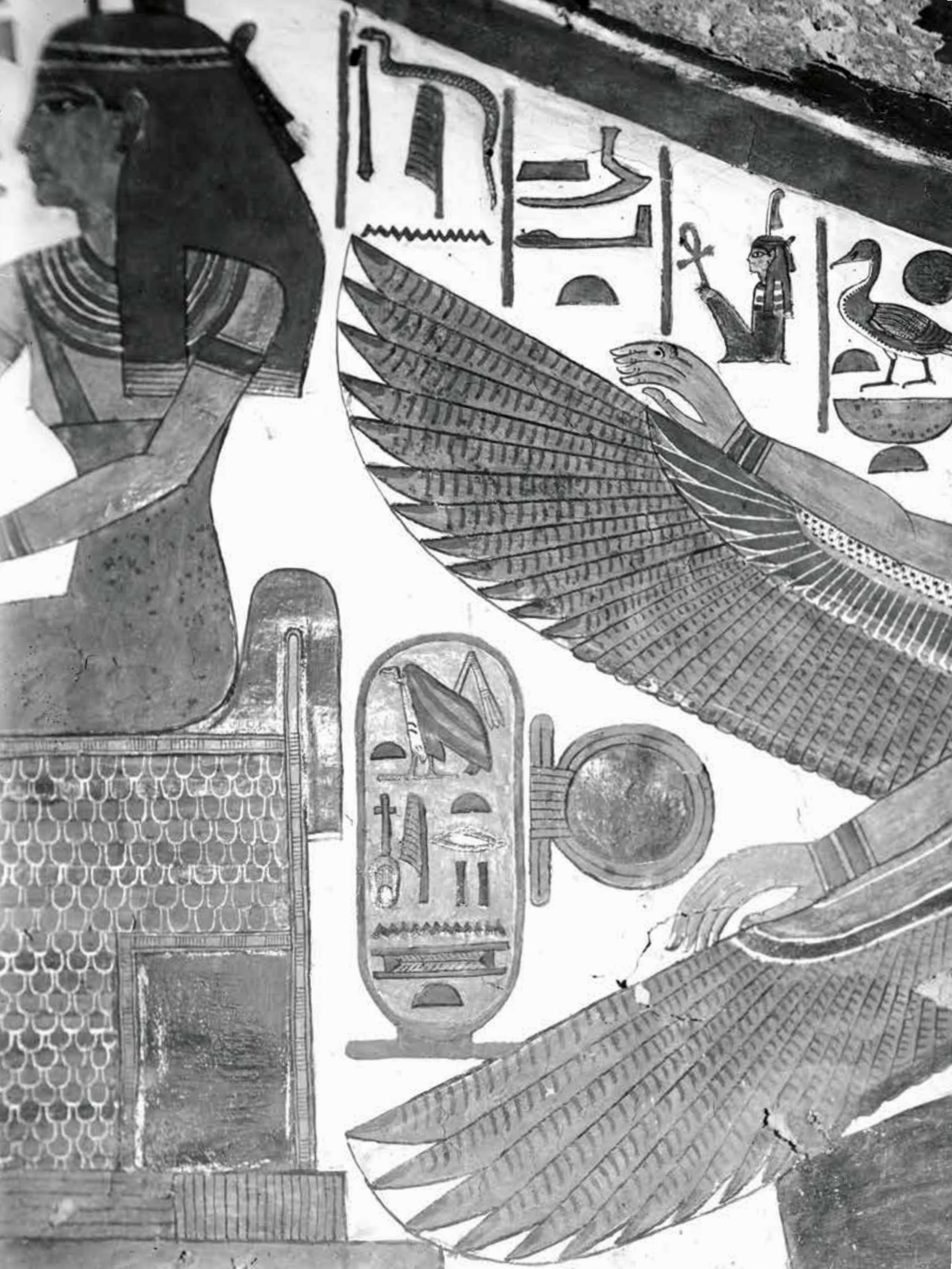

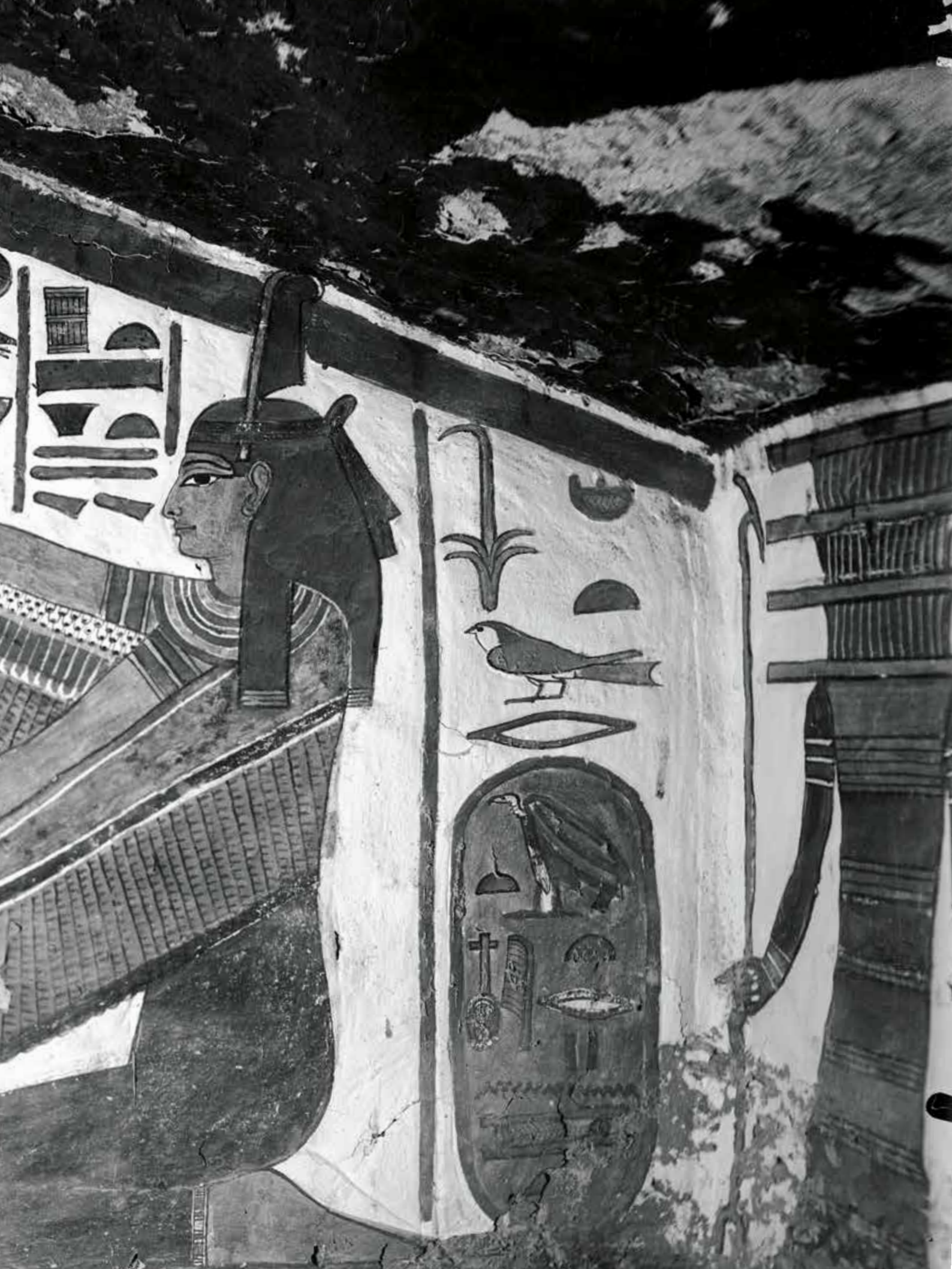
KONINGINNEN VAN DE NIJL

**MACHT EN SCHOONHEID
IN HET NIEUWE RIJK (1539-1077 v.CHR.)**

Redactie: Olaf E. Kaper

KONINGINNEN
VAN DE NIJL

Sidestone Press

2

A. Pichon del.

A. Pichon del.

4

A. Pichon del.

A. Pichon del.

5

A. Pichon del.

A. Pichon del.

GRAND SPEOS - 1. SÉSOSTRIS, 2. LA REINE, 5. FILLE DE SÉSOSTRIS - SPEOS D'HATHOR - 4. LA REINE.

KONINGINNEN VAN DE NIJL

**MACHT EN SCHOONHEID
IN HET NIEUWE RIJK (1539-1077 v.CHR.)**

Redactie: Olaf E. Kaper

Colofon

Deze publicatie verschijnt ter gelegenheid van de tentoonstelling *Koninginnen van de Nijl*, 18 november 2016 t/m 17 april 2017, in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

De tentoonstelling is tot stand gekomen in samenwerking met het Museo Egizio, Turijn.

BRUIKLEENGEVERS TENTOONSTELLING

Museo Egizio, Turijn

Allard Pierson Museum, Amsterdam

Koninklijke Musea voor Kunst en

Geschiedenis, Brussel

Roemer- und Pelizaeus-Museum, Hildesheim

Ny Carlsberg Glyptotek, Kopenhagen

REDACTIE EN GASTCURATOR

Olaf E. Kaper, Universiteit Leiden

VERTALINGEN UIT HET ENGELS

Suzanne Knauff

EINDREDACTIE

Anne Versloot

© 2016 **Rijksmuseum van Oudheden,
Leiden en de individuele auteurs.**

VORMGEVING & COVER DESIGN

Marta Klement, Atelier Lukes, Leiden (cover gebaseerd op campagne ontwerp van DoubleMatured, Leiden)

UITGEGEVEN DOOR

Sidestone Press, Leiden

www.sidestone.com

OMSLAGFOTO

Koningin Ahmose Nefertari (Museo Egizio, Turijn).

ISBN 978-90-8890-399-1

Ook beschikbaar als: e-book (PDF):

ISBN 978-90-8890-402-8

FRONTISPIECE

J.F. Champollion, *Monuments de l'Égypte et de la Nubie*, deel 3, Parijs 1845, pl. III.

De tentoonstelling is mede mogelijk gemaakt door:

Inhoud

6	Voorwoord Christian Greco en Wim Weijland
8	Inleiding Olaf E. Kaper
11	1 Voor eeuwig en altijd – Olaf E. Kaper en Carina van den Hoven
21	Op-en-top koning – Aidan Dodson
27	2 Prachtig met de veren – Olaf E. Kaper
33	Een brief van Hare Majesteit – Willemijn Waal
37	Koninklijk gekleed – Olaf E. Kaper
41	‘De perfecte is gekomen’ – Christian E. Loeben
45	3 Een wereld van luxe en intriges – Fania Kruijf
51	Een majestueuze opvoeding – Jacobus van Dijk
55	Tia, de edele zuster des konings – Maarten Raven
59	4 De sterkste vrouw van de oudheid – Steffie van Gompel en Petra Hogenboom
65	Zoete verzen – Nico Staring
69	5 Een belangrijke zaak – Lara Weiss
75	Voor een salaris van brood, bier en dadels – Irene Morfini
79	6 Magische spreuken en dodenboeken – Sara M. Demichelis
87	Moord op de farao – Ben Haring
93	7 Sat-Re, Meritamon, Tyti, Toeya, Nefertari – Paolo Del Vesco
101	Overall graffiti – Joost Golverdingen
103	Graven van mindere goden – Susanne Bickel
107	Graf KV 5 – Kent R. Weeks
113	8 De Gouden Kamer – Alessia Fassone en Simon Connor
123	De Italiaanse missie – Paolo Del Vesco
129	In gezelschap van de goden – Olaf E. Kaper
133	9 Goddelijke vrouwen – Renata Schiavo
143	Machtige moeders – Christian Bayer
146	Lijst van auteurs
147	Aanbevolen Literatuur
150	Chronologische tabel, kaart en figuurverantwoording

Koninginnen van de Nijl

Vrouwen en macht aan het Egyptische hof in het Nieuwe Rijk

De samenwerking tussen het Museo Egizio in Turijn, het Rijksmuseum van Oudheden en de Universiteit Leiden, culminerend in deze tentoonstelling, bestaat al twee eeuwen. Al in 1834 inventariseerde en tekende Francesco Salvolini, een Italiaanse student van Jean-François Champollion in Parijs, een deel van de Leidse collectie, toen nog opgeslagen in de Hortus Botanicus van de universiteit. Zijn notities en tekeningen worden in het Archivio di Stato in Turijn bewaard. Later in de 19de eeuw deed dr. Willem Pleyte (conservator en later directeur van het RMO) samen met de Turijnse conservator Francesco Rossi onderzoek naar de Turijnse papyri.

Dat kreeg een vervolg in de 20ste eeuw toen dr. Rob Demarée van de Universiteit Leiden en oud-museummedewerker van het RMO onderzoek deed naar de Turijnse documentatie van Deir el-Medina. In

dat dorp werkten uitverkoren ambachtslieden aan de graven van de koninginnen en koningen. De 21ste-eeuwse samenwerking omvat de gezamenlijke opgraving van de necropool van Sakkara, waaraan sinds 2015 het Museo Egizio deelneemt, en nu deze tentoonstelling. Voor de inhoudelijke begelei-

ding en samenstelling van *Koninginnen van de Nijl* tekende prof. dr. Olaf E. Kaper van de Universiteit Leiden. We zijn hem daar heel erkentelijk voor.

Het Museo Egizio is het op een na grootste Egyptische museum ter wereld. Voor de tentoonstelling kreeg het Rijksmuseum van Oudheden 246 topstukken te leen, in dankbaarheid aangevuld met bruiklenen uit Amsterdam (Allard Pierson Museum), Brussel (Jubelparkmuseum/Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis), Kopenhagen (Ny Carlsberg Glyptotek), Hildesheim (Roemer- und Pelizaeus-Museum) en met voorwerpen uit de eigen verzameling van het RMO.

Koninginnen van de Nijl bevat voorwerpen uit de beroemde collectie van de Italiaanse verzamelaar Bernardino Drovetti, die al in 1824 in het Turijns museum arriveerden. De collectie is bekend door de grote hoeveelheid sculpturen uit het Nieuwe Rijk, waaronder het standbeeld van Thoetmosis I, een van de topstukken van de tentoonstelling. Papyri vormen een ander belangrijk deel van de collectie. Zo is de beroemde ‘samenzweringspapyrus’ van vijf meter lang bij hoge uitzondering in Leiden te zien.

De tekst vertelt over een complot in de harem, gesmeed door een van de vrouwen van farao Ramses III met als doel hem te

vermoorden en haar zoon op de troon te krijgen. De samenzwering werd ontdekt en de schuldigen kregen zware straffen, stuk voor stuk in de papyrus opgesomd. Recent is overigens ontdekt dat Ramses III daadwerkelijk aan de verwondingen van een doorgesneden keel is overleden.

In 1904 ontdekte de Turijnse museumdirecteur en egyptoloog prof. Ernesto Schiaparelli het graf van koningin Nefertari in het Dal der Koninginnen bij Luxor. De voorwerpen die hij in het reeds in de oudheid grotendeels geplunderde graf aantrof, zijn in Leiden te zien, zoals de resten van het granieten sarcofaagdekseel. Ook is een schaalmodel van het graf in de tentoonstelling opgenomen. Het wordt beschouwd als het mooiste graf van het oude Egypte. Het Museo Egizio leent die vondsten zelden uit.

Graag bedanken we het Museo Egizio én alle auteurs die aan het tot stand komen van deze publicatie hun bijdrage leverden. In het bijzonder zijn we veel dank verschuldigd aan prof. dr. Olaf E. Kaper en zijn assistent Fania Kruijf.

Verder danken we de BankGiro Loterij, de Stichting zakenvrienden van het RMO, National Geographic, de mediapartner voor deze tentoonstelling en de Toeristische

Dienst voor Egypte voor de Benelux voor het mogelijk maken van de expositie. We zijn de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed erkentelijk voor de toekenning van een indemniteitsgarantie namens de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Koninginnen van de Nijl is opgezet als het verhaal over het leven van een koningin in het Nieuwe Rijk (ca. 1539-1077 v. Chr.). De koningin wordt gevolgd vanaf haar huwelijk met de belangrijkste man van het land, de farao, tot en met haar begrafenis. De opmerkelijk sterke vrouwen, die soms al jong op de troon kwamen, namen verrassend onafhankelijke posities in. Sommigen regeerden zelf, tijdelijk of langdurig.

Hun verhaal wordt verteld aan de hand van zeldzame sculpturen, schitterende juwelen en luxe gebruiksvoorwerpen. Niet eerder was in Nederland zo'n grote tentoonstelling over koninginnen uit het Nieuwe Rijk van Egypte te zien. We vonden het een plezier – ook als oud RMO-collega's – gezamenlijk aan dit mooie project te kunnen werken en wensen u veel genoegen met de tentoonstelling en het boek.

CHRISTIAN GRECO

directeur Museo Egizio, Turijn

WIM WEIJLAND

directeur Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

Inleiding

Olaf E. Kaper

Het verleden is een ander land; ze doen de dingen daar op een andere manier. (L.P. Hartley)

Hoe iedereen ook zijn best doet om de oude Egyptenaren te begrijpen, telkens duiken er weer details op die verrassend zijn of die het bestaande beeld radicaal omverwerpen. In dit boek staat het Oudegyptische koningschap centraal, met een absoluut vorst, de farao, die de wereldlijke macht maar ook de godsdienst beheerste. In de praktijk werd die immense macht in de handen van één man ondersteund door – en soms ook gedeeld met – een vrouw, de koningin. Bovendien had ook de moeder van de koning een bijzondere functie.

De positie van die vrouwen is anno nu heel goed invoelbaar, omdat die te vergelijken is met hun rol in het Nederlandse koningschap. Maar in het oude Egypte had de koningin ook nog in religieus opzicht een actieve inbreng. Ze kon als de godin Hathor optreden en de koning zelfs verjonging brengen; daar wordt het verleden inderdaad ‘een ander land’. In dit boek – en in de tentoonstelling met dezelfde naam – is dit aspect van het oude Egypte nader belicht. Met de nadruk op de bloeiperiode van het Nieuwe Rijk (ca. 1539-1077 v.Chr.).

Dat betekent dat de beroemde Cleopatra buiten beeld blijft, maar die leefde ook in een heel andere tijd – toen Egypte deel uitmaakte van de hellenistische wereld. Bij de huidige kennis van de oudheid blijven er altijd lacunes. Veel is onbekend, omdat er eenvoudigweg geen beschrijvingen van historici uit het oude Egypte bestaan. Maar in het Nieuwe Rijk wordt dat enigszins goedge maakt doordat de koningen en koninginnen bijzonder goed zichtbaar zijn in het bronnenmateriaal. Vooral dankzij de gunstige omstandigheden in de religieuze hoofdstad Thebe, het huidige Luxor.

Het droge klimaat en de relatieve politieke rust in dit gebied door de eeuwen heen zorgden ervoor dat een groot aantal bronnen bewaard is gebleven, zoals tempels, huizen, papyrusdocumenten en beschildeerde graven. Samen geven ze veel informatie en zonder dit materiaal uit Luxor zou het beeld van die periode wel heel karig zijn.

VERRIJKING

In tegenstelling tot eerdere studies over de Egyptische koningin is in de tentoonstelling en in dit boek ook veel aandacht voor de fysieke en sociale omgeving van de koningin. Waar woonde en werkte ze, met wie en waar is ze begraven? Wat was de rol van de vrouw in het oude

Egypte? De uitzonderlijke graven in het Dal der Koninginnen zijn belangrijk voor het begrip van de rol van de koningin in de religie en de maatschappij. Daarmee komen ook de bronnen uit het dorp Deir el-Medina in beeld. De teksten en cultusvoorwerpen uit dit dorp zijn rechtstreeks verbonden met de bouw van de graven voor koninginnen en zijn afkomstig uit het dagelijks leven van gewone burgers.

Een juiste interpretatie van de Oudegyptische teksten en afbeeldingen stelt egyptologen in staat om de culturele kloof te overbruggen die de huidige wereld scheidt van het oude Egypte. Dat is van groot belang, want betekent een beter begrip van andere culturen en denkbeelden niet altijd een verrijking van het eigen leven?

Dit boek en de tentoonstelling zijn in nauwe en goede samenwerking ontstaan tussen het Rijksmuseum van Oudheden, de Universiteit Leiden en het Museo Egizio in Turijn. Verschillende auteurs zijn werkzaam voor het Museo Egizio, terwijl anderen werkzaam zijn als promovendi of werknemers aan de Universiteit Leiden.

Ieder van hen heeft vergaande ervaring met de studie van bronnenmateriaal dat licht werpt op de brede context van de koninginnen van het Nieuwe Rijk. Daarnaast is ook een aantal egyptologen van buiten Leiden en Turijn gevraagd om vanuit hun expertise het beeld van de koningin aan te vullen. Ik ben hen bijzonder dankbaar voor de informatieve en fraaie bijdragen.

Voor eeuwig en altijd

Olaf E. Kaper en Carina van den Hoven

Op-en-top koning

Aidan Dodson

Olaf E. Kaper en Carina van den Hoven

Voor eeuwig en altijd

De Egyptische koning bestuurde het land, schiep orde en stelde de goden tevreden met offers. Bij officiële aangelegenheden droeg hij een linnen gewaad, versierd met borduursels en gekleurde kralen. Ook na zijn dood zat de farao niet stil. Dan assisteerde hij nog elke nacht de zonnegod op diens gevaarlijke tocht door de onderwereld.

Het oude Egypte is hét voorbeeld van een absolute monarchie. Meer dan drieduizend jaar lang waren de farao's machtige en schijnbaar onwankelbare koningen. Ze lieten monumentale bouwwerken oprichten voor hun eigen verheerlijking en voor de goden. Neem de gigantomanie van Ramses II, de farao die overal kolossale beelden van zichzelf neerzette, of de grote piramide van Cheops uit een eerdere periode (vlak bij de stad Gizeh) die zijn koningschap samenvat in één enkel streng en onverwoestbaar bouwwerk.

Voor dit koningschap was een mythologische basis. Iedere farao sloot zich aan bij een lange reeks van voorgangers – de oorsprong daarvan lag in de tijd dat de goden nog op aarde heersten. Zo was de koning uiteindelijk de plaatsvervanger van de god Horus op aarde of zelfs van de scheppersgod Re-Atoem. De Egyptische koningslijsten doen denken aan de lijst van pausen in Rome; die kerkleiders worden rechtstreeks op de apostel Petrus teruggevoerd. In de praktijk was de overgang tussen de farao's niet altijd soepel en waren er verschillende perioden waarin meer koningen over een verdeeld Egypte heersten. Bovendien waren er farao's die controversieel waren,

zoals Achnaton. Toch bleef er een keurig bijgehouden lijst over van opeenvolgende koningen waarin de onwelgevallige heersers zijn weggelaten.

Het ambt van de farao was niet alleen gericht op het bestuur van het land, maar het was ook en vooral religieus van aard. Een tekst uit het Nieuwe Rijk, die voor het eerst bekend is uit de regeringsperiode van Hatsjepsot, verwoordt de taken heel precies: '(De scheppersgod) Re heeft koning Hatsjepsot in het land van de levenden aangesteld voor eeuwig en altijd; voor het berechten van mensen, voor het tevreden stellen van de goden, voor het scheppen van orde (*maat*), voor het vernietigen van het kwaad. Hij geeft offers aan de goden en aanroepingsoffers aan de gezegende overledenen.'

Het is interessant om te weten dat de koning afhankelijk is van de goden, maar de goden verlangen op hun beurt weer een tegenprestatie in de vorm van offers en hulp bij de vernietiging van het kwaad.

Ambtenaar Ptahsjeses geeft aan dat hij een bijzonder privilege genoot: 'Zijne majesteit stond mij toe om zijn voet te kussen'

Beeld van farao Thoetmosis I met de nemes-hoofddoek, uit de tempel van Amon-Re in Karnak, granodioriet, 1,70 m hoog (Museo Egizio, Turijn).

OPVOLGING EN OVERNAME

De Egyptische geschiedenis is ingedeeld in dertig of eenendertig dynastieën. Dat is een praktische indeling die teruggaat op de vroege hellenistische periode (de Egyptische priester Manetho) en misschien nog verder. Het koningschap werd niet altijd van vader op zoon in een bepaalde familie doorgegeven – dus niet elke dynastie valt samen met één familielijn. Er waren ook overnames van de macht door personen die als usurpatoren te bestempelen zijn, maar daarover wordt niet gerept in de Egyptische teksten. Zodra een koning was gekroond, was de discussie gesloten. Punt.

Ook zijn er geen bronnen waarin de keuze van de opvolger als problematisch is beschreven. Kritiek op de farao was een groot taboe, wat vooral te maken had met de goddelijke status van de koning. Om die reden is het begrijpelijk dat koninginnen als Hatsjepsot tot farao gekroond konden worden. Ze bleven op de troon zitten zonder merkbare tegenstand.

De prinsen kregen een gedegen opleiding op een speciale school in het paleis. In afwachting van het moment dat ze de troon van hun vader overnamen, bleven zij niet in het paleis, maar gingen de meesten in de burgermaatschappij aan de slag. Sommige prinses kwamen op hoge posities terecht. Amenmose, de zoon van Thoetmosis I, was generaal in het leger en Amenemhat, de zoon van Thoetmosis III, was opzichter van het vee in de tempel van Amon in Karnak. Thoetmosis, de zoon van Amonhotep III was hogepriester van Ptah in Memphis, net als later Chaemwaset, de zoon van Ramses II, die tevens hogepriester van Re was in Heliopolis. Soms vergezelde een prins zijn vader op een campagne, zoals Ramses II die met Seti I meeging op zijn Aziatische veldtochten. Op den duur kon slechts één prins koning worden; de overige prinses bleven aan het werk in de burgermaatschappij.

DE KLEDING VAN DE FARAO

In tegenstelling tot de koningin droeg de farao bij officiële gelegenheden kleding die hem duidelijk onderscheidde van de rest. Hij droeg linnen kleding die niet helemaal wit was, maar die versierd was met borduursels of met opgenaaide, gekleurde kralen of bracteaten (dunne metalen schijfjes). Vooral de kleding uit het graf van Toetanchamon laat zien dat het gebruik van kleur en kostbare materialen kenmerkend was voor koninklijke kleding.

De hoofdbedekking was heel specifiek en herkenbaar. De koning droeg in afbeeldingen vaak een *nemes*-hoofddoek met blauwe strepen en daarop kwam soms nog een kroon. Er waren verschillende typen kronen, maar nooit is daarvan een exemplaar of zelfs maar een fragment teruggevonden – ook niet in het graf van Toetanchamon. Het is

mogelijk dat de variëteit aan kronen vooral in de afbeeldingen een rol speelde, terwijl de koning in de praktijk steeds hetzelfde exemplaar droeg. Mogelijk was dat de Blauwe Kroon, een soort helm die misschien van leer was gemaakt.

Om een idee te krijgen van de dagelijkse werkzaamheden van de koning komt de literaire levensbeschrijving van de hoveling Sinoehe mooi van pas. Sinoehe beschrijft zijn ontvangst aan het hof na een afwezigheid van vele jaren. Tien mannen kwamen

*Koningin Nefertari
naast het been van haar
echtgenoot, Ramses II,
voor de grote tempel
van Aboe Simbel.
(foto: Chrissychristine,
Dreamstime.com).*

hem ophalen van zijn huis en de koninklijke kinderen stonden in het portaal van het paleis om hem te ontvangen. Die passage is bedoeld om te benadrukken hoe belangrijk Sinoehe was, en tevens blijkt eruit dat er een officiële adjudant was die de gasten begeleidde en dat de kinderen van de farao aanwezig konden zijn.

Sinoehe werd door de hovelingen meegenomen door een zuilenhal naar de audiëntiehal waar koning Sesostris I op een grote troon zat. Sinoehe strekt zich dan vervolgens uit op de grond. Er was een strikt protocol dat de koning omgaf. De aard ervan blijkt bijvoorbeeld uit de woorden van de hoge ambtenaar

Ptahsjepses uit de 5de dynastie. Een tekst op zijn offerplaats (nu in het British Museum) geeft aan dat hij een bijzonder privilege genoot: 'Zijne majesteit stond mij toe om zijn voet te kussen.'

Tijdens de kroningsceremonie kreeg de koning diverse attributen, zoals het kromzwaard, de kromstaf en de vlegel

DE KONINKLIJKE KRONING

De goddelijke status van de koning werd uitgedrukt door hem als god aan te duiden in de teksten. Hij was slechts een 'junior god' (*netjer nefer*) in tegenstelling tot een 'grote god' (*netjer aa*) als Horus, Amon-Re en Ptah. De term 'junior god' wordt elders nooit gebruikt, ook niet voor 'kleine goden' als Bes en Taweret, dus er was wel degelijk een essentieel onderscheid tussen de farao en de goden. De farao kon van burgerlijke komaf zijn, zoals Horemheb, maar vanaf het moment van zijn kroning werd hij met de grootst mogelijke eerbied omgeven.

De kroning vond plaats in de hoofdstad Memphis, maar dat stond niet vast - die van Horemheb was bijvoorbeeld in de tempel van Luxor (Thebe). Op de wanden van tempels zijn regelmatig afbeeldingen te vinden van de koninklijke kroning. Dergelijke scènes moeten bevestigen dat de farao geliefd is door de goden en dat hij gerechtigd is om de cultus uit te voeren. Ze tonen hoe een god de koning kroont of hoe de titulatuur van de nieuwe koning opgesteld wordt door

Reconstructie van de troonzaal van Amonhotep III in zijn jubileumpaleis in Malkata (tekening: Martin Hense).

de goden Thoth en/of Sesjat. Desondanks zijn er maar weinig details bekend over de kroningsceremonie.

Het verloop van de kroningsceremonie is enigszins te reconstrueren op basis van vergelijkbare rituelen die een vernieuwing van het koningschap tot doel hebben – en waarover meer details bestaan, zoals het koninklijke jubileum (*sed*-feest) en de rituelen die plaatsvonden op nieuwjaarsdag. Ook zijn er tempelreliëfs waarin sprake is van een kroningsritueel voor de god van de tempel zelf, omdat ook goden als heersers over de schepping een koninklijke status kunnen hebben.

ZALVEN EN ZOGEN

Uit verschillende bronnen blijkt dat er een duidelijk onderscheid bestond tussen het moment van de troonsbestijging en dat van

de kroning. De troonsbestijging vond onmiddellijk plaats na het overlijden van zijn voorganger om zo de continuïteit van het koningschap te garanderen. *Le roi est mort, vive le roi!*

Een inscriptie in het graf van Amenemheb beschrijft de overgang naar een nieuwe koning als volgt: ‘De koning [= Thoetmosis III] voltooide zijn levenstijd (...) hij vloog op naar de hemel en verenigde zich met de zonnescijf. Het lichaam van de god verenigde zich met zijn schepper. Toen de volgende morgen aanbrak scheen de zon en de hemel werd helder en de Koning van Opper- en Neder-Egypte Amonhotep II was geïnstalleerd op de troon van zijn vader.’

De kroningsceremonie was pas enige tijd later, vaak op een datum van grote symbolische waarde zoals nieuwjaarsdag of het jaarlijkse koninklijke festival van Opet in Thebe.

Links: Stèle van Pakhen in verering voor een beeld van de overleden koning Thoetmosis II, kalksteen, herkomst onbekend (Museo Egizio, Turijn).

Rechts: Ostracon met de koning als een sfinx die zijn vijanden vertrapt, schets voor – vermoedelijk – een troondecoratie (Museo Egizio, Turijn).

*Koningin Nefertari staat
aan weerszijden van
de ingang van de grote
tempel van Aboe Simbel.
Andere familieleden die
bij de benen van Ramses
II staan zijn diens moeder
Toeya (tweemaal), twee
prinsen en zes prinsessen.
(foto: Danbreckwoldt,
Dreamstime.com).*

Boven: Kroning van Hatsjepsoet als koning door Amon-Re en de godin Weret-Hekaoe, reliëf op de barkkapel van Hatsjepsoet in de tempel van Karnak (foto: Jan Koek).

Onder: Stèle voor Ramses II en Hathor, de koning ontvangt een lange regeringstijd van de godin (Museo Egizio, Turijn).

Belangrijke onderdelen van de kroningsceremonie waren het zalven van de koning – een gebruik dat tegenwoordig ook nog bestaat – en het symbolisch zogen van de koning door een godin. Dat verwijst naar zijn transformatie van een gewone sterveling naar een goddelijk wezen en wordt ook benadrukt door het opzetten van de verschillende kronen. De meest uitgebreide beschrijving van een kroning is te vinden op een serie afbeeldingen in de Chapelle Rouge van Hatsjepsoet, een kapel voor Amon-Re in diens tempel in Karnak. Hatsjepsoet is steeds knielend afgebeeld, terwijl een god of godin een kroon op haar hoofd plaatst.

DE 'KRONEN VAN RE'

Met het opzetten van de diverse kronen nam de koninklijke *ka* plaats in het sterfelijke lichaam van de koning. De *ka* is de goddelijke essentie van het Egyptische koningschap die in elke koning voortleeft. Bovendien drukt die de continuïteit van het koningschap uit vanaf de scheppersgod Re-Atoem tot aan de regerende koning. Dat verklaart hoe de koning tegelijkertijd een sterfelijke en een goddelijke wezen kon zijn.

De begeleidende inscripties bij de kroningsscènes van Hatsjepsoet beschrijven elke kroon die ze op haar hoofd krijgt als een 'kroon van Re'. De koning was 'de zoon van Re', de scheppersgod, en diens verre opvolger als heerser op aarde. Met het opzetten van de 'kronen van Re' nam hij ook de uiterlijke verschijning van de zonnegod aan. Tijdens het verdere verloop van de ceremonie kreeg de koning diverse attributen aangeboden, zoals het kromzwaard, de kromstaf en de vlegel. Plus een kistje met daarin een document waarin zijn recht op de troon werd bevestigd.

De god Thoth, de schrijver van de goden, stelde aansluitend de koninklijke titulatuur vast. Een gebeurtenis die op de tempelwanden vaak is weergegeven als Thoth en/of Sesjat die de titulatuur van de koning op de bladeren van de heilige Perseaboom (*ished*) schrijft. Het nieuws van de kroning werd

daarna aangekondigd door het uitzenden van vier vogels naar de vier windrichtingen, een motief dat ook soms op de tempelwanden te zien is. Met de kroning van de nieuwe koning was de kosmische orde (*maat*), die verstoord werd met het overlijden van de oude koning, weer helemaal hersteld.

Kroningsreliëf in de tempel van Ramses III in Medinet Haboe, de god Horus, de zoon van Isis, zet de kroon op het hoofd van de farao (foto: Olaf E. Kaper).

Met de kroning van de nieuwe koning was de kosmische orde weer helemaal hersteld

TOCHT DOOR DE ONDERWERELD

Het graf van de koning werd in het Nieuwe Rijk aangelegd in een goed bewaakt deel van de woestijn ten westen van Thebe. Dat was het Dal der Koningen. De eerste koning die er zijn graf aanlegde was Thoetmosis I. Soms is de koningin samen met de koning begraven, maar in de meeste gevallen is ze in een apart graf ter aarde besteld. Ook een aantal familieleden en hovelingen kregen speciale toestemming voor de aanleg van

hun graf in het Dal der Koningen, zoals de ouders van koningin Teje, die van niet-koninklijke afkomst waren. En ten minste twee koninklijke voedsters, Sitre en Senetnay, die blijkbaar als ereleden van de familie werden gezien.

De graven zijn uitgehakt door de ambachtslieden en kunstenaars van het dorp Deir el-Medina. De decoratie van de koningsgraven bestond uit speciale teksten en had een heel eigen beeldentaal. Op de wanden is gedetailleerd afgebeeld wat er met de zonnegod gebeurde wanneer hij 's avonds in het westen 'onderging' en twaalf uur van de nacht in de onderwereld doorbracht. Per uur is genoteerd welke goden en demonen daar zijn en welke hindernissen de zonnegod moet overwinnen tijdens zijn nachtelijke avonturen.

Die kennis was essentieel voor de koning omdat hij de zonnegod moest assisteren bij zijn tocht door de onderwereld. Voor gewone burgers was dat niet van belang, maar de ondersteuning van de zonnegod maakte deel uit van de kerntaken van de koning. Ook na zijn dood stopten die niet.

De farao in zijn draagstoel, pentekening uit 1860 van Willem de Famars Testas als illustratie bij Le roman de la momie van Th. Gautier (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Aidan Dodson

Op-en-top koning

Hatsjepsoet (ca. 1479-1458 v.Chr.) gedroeg zich als een mannelijke farao.

Ze gebruikte zijn titels, liet zich prominent afbeelden en initieerde grote bouwprojecten.

Kortom, ze was een power woman.

In de eerste helft van de 18de dynastie is koning Thoetmosis I opgevolgd door zijn zoon Thoetmosis II, met Hatsjepsoet aan zijn zijde als Grote Koningin. Ze was zijn halfzus van een andere moeder. Ook was ze Godsgemalin, de vrouwelijke tegenhanger van de hogepriester van Amon-Re in Karnak. Het paar kreeg een dochter: Neferoera. Maar misschien hadden ze nog een meisje dat Neferoebity heette. Met zijn bijvrouw Iset kreeg Thoetmosis II de zoon die hem na zijn vroege dood zou opvolgen als Thoetmosis III.

Omdat hij toen nog maar een kind was, zo'n tien jaar oud, werd Hatsjepsoet regentes. Zeven jaar regeerde ze in naam van haar stiefzoon en neef. Op een aantal monumenten is ze dan afgebeeld met de kleding van een koningin en de titels die ze droeg in de tijd dat haar voormalige echtgenoot aan de macht was. Maar in het zevende regeringsjaar van Thoetmosis III veranderde er iets. Opeens ging Hatsjepsoet de volledige titels van een koning gebruiken

Het graf van Hatsjepsoet ligt in het Dal der Koningen (KV20)

Hatsjepsoet en Thoetmosis III achter de bootprocessie van Amon, in de Chapelle Rouge in het openluchtmuseum in Karnak (foto: Aidan Dodson).

Hatsjepsjet als vrouwelijke koning, afkomstig uit haar tempel in Deir el-Bahri (Metropolitan Museum, New York; Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

– de traditionele vijfdelige titulatuur – waaronder de prenamen *Maatkara* en de titel *Chnemetamon*. Zo was ze de tweede vrouw van wie zeker is dat ze ‘koning’ werd (de eerste was Sobekneferoe, aan het einde van de 12de dynastie).

Waarom Hatsjepsjet dit deed is niet bekend. Maar omdat het precies gebeurde op het moment dat Thoetmosis meerderjarig werd en daarmee gerechtigd was om alleen te heersen, lijkt het er sterk op dat Hatsjepsjet aan de macht wilde blijven. Of haar stiefzoon hiermee instemde, is natuurlijk maar de vraag.

BUITENLANDSE EXPEDITIES

Als koning is Hatsjepsjet soms samen met Thoetmosis III afgebeeld en stelt dan duidelijk de meest belangrijke van de twee voor. Of je ziet haar alleen. Er bestaat dan ook geen twijfel dat zij de leidende rol vervulde. Haar voornaamste buitenlandse actie is te zien in haar dodentempel in Deir el-Bahri: een handelsexpeditie naar Poent, een land aan de Rode Zee (mogelijk in het oosten van Soedan). Ook is er bewijs voor twee campagnes in Nubië en mogelijk ook een in Syrië-Palestina. Bovendien ondernam Hatsjepsjet uitgebreide bouwprojecten, onder andere in Karnak, Luxor en Istabl Antar in Midden-Egypte.

Ze werkte daarbij nauw samen met ene Senenmoet, die onder andere de privéleeraar was voor haar dochter Neferoera en ook Opzichter van Werken. Er is veel discussie over de aard van de relatie tussen Hatsjepsjet en Senenmoet. Het feit dat hij op reliëfs in haar dodentempel voorkomt, dat zijn grafkamer onder het terrein van deze tempel ligt én dat zijn sarcofaag duidelijk is ontworpen om een paar te vormen met die van Hatsjepsjet zelf (op een manier die uniek is voor iemand van niet-koninklijke komaf) suggereert dat hun relatie heel persoonlijk was.

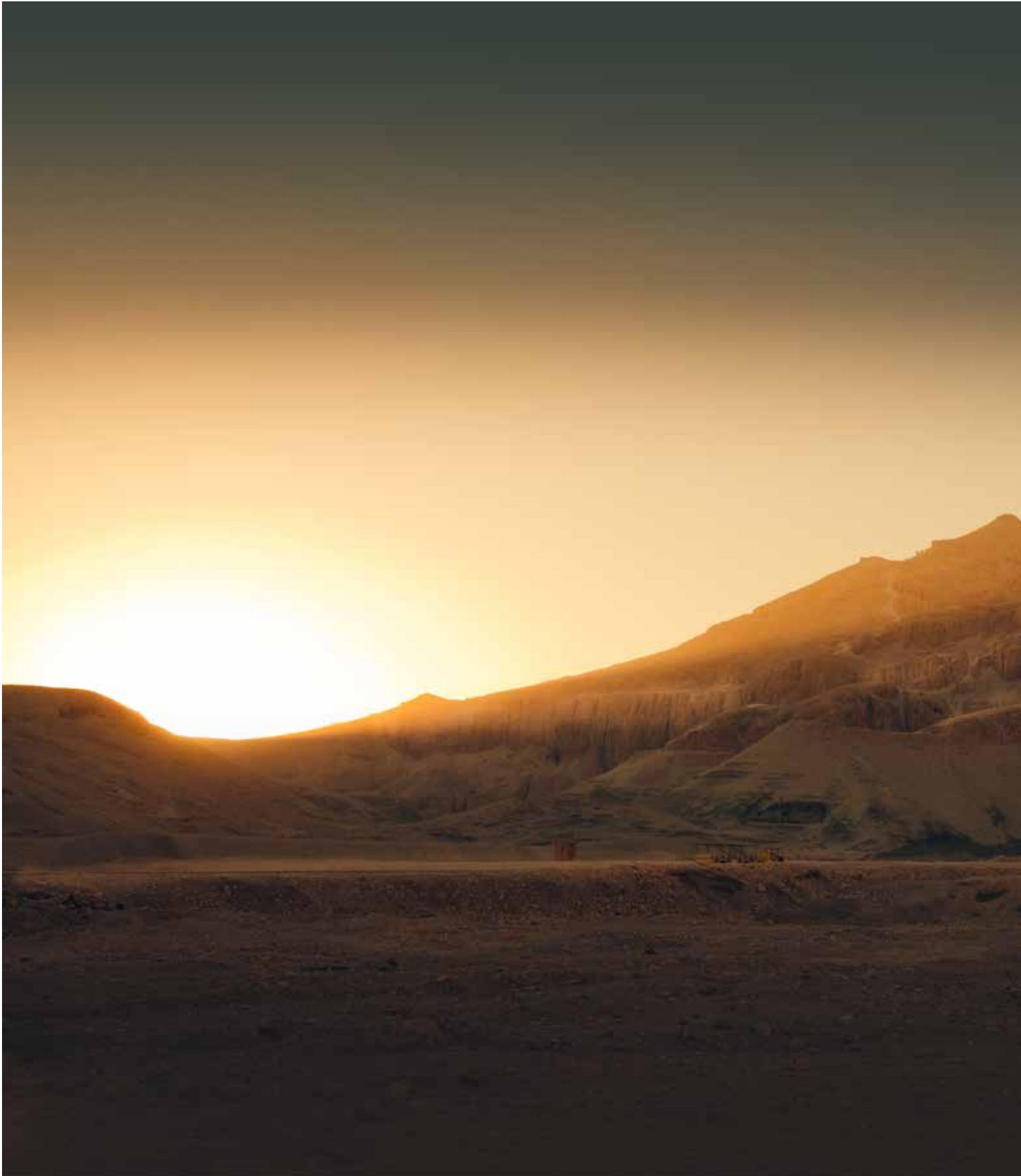
Het graf van Hatsjepsjet ligt in het Dal der Koningen (KV20). Onduidelijk is of dit graf speciaal voor haar is gebouwd of dat ze het graf van haar vader Thoetmosis I overnam en hieraan een extra grafkamer toevoegde (die ze zou delen met haar vader). Rond het jaar 21 van de heerschappij van Thoetmosis III verdwijnt ze in elk geval volledig uit beeld. Misschien is ze toen overleden. Weer twintig jaar later zijn al haar namen en afbeeldingen op grote schaal vernietigd – om nog altijd duistere redenen. Wat er uiteindelijk met haar lichaam is gebeurd, is een raadsel. Er is wel beweerd dat een mummie uit een naburig graf van koninklijke voedsters de hare zou zijn. Maar daarover is het laatste woord nog niet gesproken.

Links: Beeld van Hatsjepsoet, gereconstrueerd op het bovenste terras van haar dodentempel in Deir el-Bahri. (foto: Shariffc, Dreamstime.com).

Onder: Hatsjepsoet als regentes, gevolgd door haar dochter Neferoera, in een kapel in het openluchtmuseum in Karnak (foto: Aidan Dodson).

Zonsondergang bij de dodentempel van Hatsjepsoet in Deir el-Bahri (foto: Shariffc, Dreamstime.com).

2

Prachtig met de veren

Olaf E. Kaper

Een brief van Hare Majesteit

Willemijn Waal

Koninklijk gekleed

Olaf E. Kaper

'De perfecte is gekomen'

Christian E. Loeben

Olaf E. Kaper

Prachtig met de veren

De Egyptische koning had veel verschillende vrouwen. De een was zijn Grote Echtgenote, de ander een Hittitische prinses of gewoon de dochter van de voedster. Tot de verbeelding sprekende titels kregen ze vaak ook.

Als enige man in het land mocht de farao met meer vrouwen getrouwd zijn. Wie er dus precies bedoeld wordt met ‘de Egyptische koningin’ is dan ook niet eenvoudig te zeggen. De status van de vrouwen verschilde nogal, maar ze leefden wel samen in een grote harem. Sommigen vervulden officiële functies – dat waren duidelijk echtgenotes – van anderen is hun rol minder helder. Misschien waren ze concubines? Helaas is er over de bijvrouwen van de farao niet veel bekend.

De koninginnen droegen de titel ‘Echtgenote van de Koning’, maar sinds koning Sesostris III (ca. 1837-1819 v.Chr.) bestond er ook een ‘Grote Echtgenote van de Koning’ die boven iedereen verheven was. Alleen de hoofdgemalin, de Grote Koningin, mocht haar naam in een cartouche schrijven – net als de koning – en de uraeus, de koninklijke cobra, op haar voorhoofd dragen. Die twee privileges duiden op haar religieuze rol. Ook is ze meestal naast de koning afgebeeld. Het is duidelijk dat haar taken veel zwaarder wogen dan die van de andere vrouwen. Met Egyptische koninginnen worden dus meestal de Grote Echtgenotes bedoeld.

In deze categorie doet zich bovendien een aantal opmerkelijke gevallen voor. Soms was de koningin een zus van de koning en enkele

farao’s hebben ook een of meer dochters tot Grote Koningin uitgeroepen. De gebruikelijke regels golden dus niet voor de koninklijke familie.

Vanaf de tweede helft van de 18de dynastie, vanaf Amonhotep III, zijn er soms zelfs verschillende Grote Echtgenotes van de Koning tegelijkertijd. Bijvoorbeeld Isisnofret die naast Nefertari de Grote Koningin was van Ramses II. Na de dood van Nefertari werden haar twee dochters tot Grote Gemalin benoemd; hetzelfde gebeurde met een dochter van Isisnofret. Behalve deze twee vrouwen schopte ook een dochter van de Hittitische koning het tot Grote Gemalin, waarschijnlijk als onderdeel van de afspraken bij de vredesonderhandelingen met de Hittieten.

PERFECT VAN GELAAT

De titels van een koningin tonen de essentie van haar rol. Koningin Nefertiti had een lange reeks titels: erfelijke prinses, groot van lofprijzingen, meesteres van gunst, grote in het paleis, perfect van gelaat, prachtig met de veren, wier stem men graag hoort, de Grote Echtgenote van de koning die hij liefheeft, meesteres van de beide landen.

De koningin kon rechtstreeks met de goden in contact treden – net als de koning

Eebenhouten beeldjes van koningin Teje en koning Amonhotep III, uit Goerob, 5,8 en 6,4 cm hoog (Roemer- und Pelizaeus-Museum Hildesheim).

Er zijn veel titels die haar uiterlijke verschijning beschrijven en zelfs haar stem, maar daarnaast zijn er ook titels bij die haar hoge status aangeven en haar functie als hoofd van het paleis. De laatste titel in de reeks is misschien de meest belangrijke. ‘Meesteres van de Beide Landen’ geeft aan dat ze net als haar echtgenoot een politieke rol had bij het bestuur van Opper- en Neder-Egypte. Vanaf Ahmose-Nefertari droegen de koninginnen van het Nieuwe Rijk ook vaak de titel ‘Godsgemalin van Amon’, wat een belangrijke religieuze functie aangeeft in relatie tot de vernieuwing van het koningschap.

Sommige koningen trouwden met hun zuster of halfzuster. Zo imiteerden ze de goden – met name Geb en Osiris die nauw met het koningschap geassocieerd worden. Op die manier onderscheidde hij zich van het volk en voelde hij verwantschap met de goden. Het koppel Ahmose-Nefertari en Ahmose was broer en zus, maar ook hun kinderen Meritamon en Amonhotep I trouwden met elkaar. Waarom de koningen ervoor kozen om de goden te imiteren in hun huwelijk is niet duidelijk.

Soms was de koningin van niet-koninklijke komaf, zoals we weten van de vrouwen van Thoetmosis III, Amonhotep II en Amonhotep III. Dat was geen enkel probleem, zoals blijkt uit de openlijke vermelding van de ouders van koningin Teje, de vrouw van Amonhotep III, in officiële teksten. Haar ouders kregen zelfs een eigen graf in het Dal der Koningen.

OPBLOEIENDE LIEFDE

Over de overwegingen van de koning bestaan geen expliciete mededelingen. Maar juist omdat hij soms een burgermeisje uitzocht in plaats van een prinses of zijn eigen zus, lijkt het erop dat hij vrij in zijn keuze was. Thoetmosis III bijvoorbeeld trouwde met Satiah, de dochter van zijn eigen voedster, met wie hij samen was opgegroeid – iedereen kan zich voorstellen dat hun liefde toen al is opgebloeid. Overigens bestond er in oud Egypte niet echt een huwelijksceremonie en een officiële trouwdatum is nog nooit ergens aangetroffen.

Ook trouwde de farao vaak met buitenlandse vrouwen; dat waren vaak diplomatieke huwelijken. Hij trouwde met dochters van zijn gelijken in het buitenland of met dochters van vazalkoningen. Als uitdrukking van de verbondenheid van Egypte met het koninkrijk Mitanni (in het noorden van het huidige Syrië) trouwde Thoetmosis IV met een dochter van koning Artatama. Terwijl Amonhotep III een dochter van de koning van Babylon uitkoos en later de dochter van diens opvolger. Huwelijken waren blijkbaar van belang voor een goede persoonlijke band tussen staatshoofden.

Hetzelfde gold voor Ramses II die twee Hittitische prinsessen tot vrouw nam. De eerste kwam in regeringsjaar 34 in zijn leven, na de

Boven: Koningin Kiya, tweede echtgenote van Achnaton, op een blok uit Amarna, gevonden in Hermopolis (Ny Carlsberg Glyptotek, foto: Ole Haupt).

Rechts: Kroon van een koninginnenbeeldje, 12 cm hoog (Museo Egizio, Turijn).

Linksonder: Isisnofret achter het been van haar echtgenoot, Ramses II, bij de tempel van Luxor (foto: Olaf E. Kaper).

Rechts: De koningin geeft leiding aan een groep vrouwen bij het

Opet-feest in Thebe, tempel van Ramses III in Karnak (foto: Olaf E. Kaper).

Links: Koningin Nefertari bij het been van haar echtgenoot Ramses II, uit Karnak (Museo Egizio, Turijn).

bezegeling van het vredesverdrag met koning Hattoesilis. Zij kreeg de Egyptische naam Maathorneferoera plus de titel Grote Koningin en vertoefde in het harempaleis in Medinat el-Ghoerab. Het tweede Hittitische huwelijk volgde niet lang daarna. De verbintenissen gingen gepaard met wederzijdse geschenken en op het hoofd van de bruid werd geurende olie gegoten – als een soort huwelijksceremonie.

Als teken van hun loyaliteit kreeg de farao ook weleens dochters aangeboden vanuit zijn vazalstaten. Zo accepteerde Thoetmosis III de dochter van een vazalkoning uit Syrië, samen met haar collectie juwelen en dertig dienaren. Daarnaast was hij getrouwd met drie andere Syrische prinsessen wier gezamenlijke graf bewaard is gebleven in Luxor.

URAEUS EN CARTOUCHE

Ook ‘gewone’ Egyptische meisjes werden aan de koning uitgehuwelijkt – en dat was ongetwijfeld een voordeel voor de betreffende familie. Opvallend is dat er een taboe lijkt te rusten op relaties met de koning. In geen enkele tekst komt iemand voor die zegt familie van de koning of koningin te zijn. Zo is Anen, de broer van koningin Teje, wel bij naam bekend, maar alleen doordat hij zijn moeder ergens vermeldt. Nergens noemt Anen zijn zuster. Zonen, dochters en broers van de koning verwijzen net zomin naar hun afkomst.

Behalve de Grote Koningin Nefertiti had Achnaton nog een tweede vrouw. Ze wordt in Amarna genoemd, alleen nooit samen met Nefertiti in dezelfde tekst. Haar naam was Kiya en haar titel was ‘Grote geliefde echtgenote van de Koning van Opper en Neder-Egypte’. Zij wordt zonder uraeus of cartouche afgebeeld, wat aangeeft dat zij nooit de plaats van Nefertiti heeft ingenomen. Bijzonder is dat haar titel nooit aan andere koninginnen is verleend – misschien heeft dat te maken met Achnatons uitgebreide hervormingen.

Het gebruik van de *uraeus* en de cartouche, maar ook andere attributen van de koningin zijn het voorrecht van de Grote Koningin, en soms van de moeder van de koning. Het kwam weleens voor dat de troonopvolger niet de zoon was van een Grote Koningin. In dat geval had zijn moeder nog niet eerder het recht op koninklijke privileges gehad. Zodra haar zoon op de troon zat, mocht zij zich ‘Moeder van de Koning’ noemen en kreeg ze een eigen paleis, zoals koningin Teje in Amarna.

Veel koningen noemden hun moeder in teksten en eerden haar met beelden en reliëfs. Ze was namelijk, net als de Grote Koningin, een garantie voor de vernieuwing van het koningschap: ze is de moeder die volgens de traditie door Amon-Re bevrucht werd. Daarmee was haar status goddelijk geworden – net als die van de Grote Koningin.

DE KROON VAN HATHOR

Dat de koning goddelijk was betekende nog niet dat de koningin dat automatisch ook was. Het lijkt alleen op te gaan voor de Grote Koningin, maar sommige vorstinnen, zoals Teje, Nefertiti en Nefertari, waren hierin actiever dan andere. Hun status was bijna net zo goddelijk als die van hun echtgenoot.

In religieuze teksten neemt de koning vaak de rol van Horus in en daarmee wordt de koningin vereenzelvigd met de godin Hathor. Teje nam als eerste ook de kroon van Hathor – met koeienhoorns en een zonnescijns – op in haar hoofdtooi. Afhankelijk van de context is de koningin ook weleens gelijkgesteld met Isis of Moet, vooral wanneer haar rol als moeder werd benadrukt.

De koningin kon rechtstreeks met de goden in contact treden, net als de koning. In tempels staat ze met offers in haar handen tegenover de goden, doorgaans achter de koning, maar soms ook alleen. De koningin begeleidde de koning altijd bij grote rituelen, zoals het Opet-festival, het Dalfeest, en het Minfeest in Thebe. Ze kon daarbij leiding geven aan zangeressen en muzikanten.

Sommige koningen trouwden met hun zuster of halfzuster – zo imiteerden ze de goden

Een officiële trouwdatum is in oud Egypte nog nooit ergens aangetroffen

Ahmoese-Nefertari droeg als eerste de titel ‘Godsgemalin van Amon’, want de troonopvolger werd volgens de mythologie verwekt door de god Amon-Re van Thebe, de belangrijkste god van het Nieuwe Rijk. De moeder van de beoogde troonopvolger kreeg daarom de titel alsof ze met Amon getrouwd was. Tegelijkertijd werd ze in die functie ondersteund met ambtenaren, priesters en dienaren. Niet elke koningin was ‘Godsgemalin’, voor zover is na te gaan, maar wel Hatsjepsot, Nefertari en Tawosret. Bij Teje en Nefertiti is de titel niet vermeld.

Wanneer de koning met zijn dochter trouwde – waarbij ook wel kinderen werden geboren – gold zo’n huwelijk als een goddelijke verbinding waarbij de schepping werd

herhaald. Daarom was zo’n huwelijk alleen mogelijk voor de farao. Amonhotep III benoemde zijn dochter Satamon tot Grote Koningin (alleen als zijn vrouw Teje niet tegelijkertijd ook werd genoemd). Hetzelfde deed Achnaton bij zijn dochter Meritaton en Ramses II zelfs bij drie van zijn dochters: Bint-Anath, Meritamon en Nebtawy (nadat hun moeders waren overleden). De verbinding van generaties is ook een thema bij de god Kamoetef die in Thebe met Amon-Re verbonden is. Zijn naam betekent ‘Stier van zijn moeder’ en verwijst naar de mythe dat hij als zonnegod elke nacht de hemelgodin bevrucht, waardoor Kamoetef – door zichzelf verwekt – elke ochtend opnieuw uit haar geboren wordt.

Koningin Meritamon, de dochter van Ramses II en Grote Koningin, in Achmim (foto: Olaf E. Kaper).

Willemijn Waal

Een brief van Hare Majesteit

Koninginnen uit Egypte en het Nabije Oosten namen deel aan de diplomatieke correspondentie tussen hun landen. Daarbij stelden ze zich niet deemoedig op. Zo wilde de weduwe van Toetanchamon graag een nieuwe man en werd Ramses II beschuldigd van inheligheid.

In de Late Bronstijd onderhielden de grootmachten van die tijd – Egypte, Hatti (het rijk van de Hittieten), Babylon, Mitanni (het rijk van de Hoerrieten) en Assyrië – intensief contact. Ze stuurden gezanten over en weer met brieven en, misschien nog wel belangrijker, geschenken. De brieven zijn doorgaans geschreven in het Akkadisch.

Niet alleen de farao's, maar ook Egyptische koninginnen namen deel aan die diplomatieke correspondentie. Zo is in het beroemde Amarna-archief een brief (EA 26) gevonden die is gericht aan koningin Teje, de echtgenote van Amonhotep III (ca. 1390-1353 v. Chr.) en moeder van Achnaton. De afzender is koning Toesjratta van het rijk Mitanni.

Hij begint zijn brief met een uitvoerige beschrijving van de hechte vriendschap tussen hem en haar inmiddels overleden echtgenoot Amonhotep en de goede banden die hij nu onderhoudt met haar zoon, de huidige farao Achnaton. Vervolgens komt hij tot de werkelijke reden waarom hij de koningin schrijft: haar overleden man had hem indertijd een massief gouden beelden beloofd, maar zijn opvolger Achnaton heeft hem nu 'slechts' vergulde beelden van hout gestuurd.

Toesjratta hoopt dat Teje zich de belofte van haar overleden man nog kan herinneren. De brief is dus vooral ingegeven door eigenbelang, maar geeft wel aan dat Toesjratta koningin Teje kende en haar in staat achtte invloed uit te oefenen op de farao – of dit terecht was en of er gehoor gegeven is aan zijn verzoek is niet bekend. Overigens is Toesjratta's verzoek om Egyptisch goud bepaald niet uniek: ook zijn collega-koningen, in wiens ogen goud in Egypte even talrijk was als stof, schromen niet om er in brieven expliciet om te vragen – en erover te klagen als de kwaliteit of hoeveelheid tegenviel.

'Ik wil niet een dienaar uitkiezen en hem tot mijn man maken'

'STUUR MIJ JE ZOON'

Een tweede voorbeeld van een Egyptische koningin in de internationale correspondentie is Anchesenamun, de weduwe van Toetanchamon (ca. 1334-1323 v. Chr.). Zoals bekend overleed hij op jonge leeftijd zonder erfgenamen achter te laten. Dat dreef zijn weduwe tot een bijzondere daad. Ze schreef de toenmalige koning van de Hittieten, Sjoepiloelioema I, een brief waarin ze hem

Links: Brief op een kleitablet van Amonhotep III aan prins Milkioe van Gezer (Syrië-Palestina) met een verzoek om veertig vrouwen, in ruil voor geschenken van zilver, goud, linnen kleding, kornalijn, kostbaar gesteente en een ebbenhouten stoel (Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel).

Rechts: Tekening van de huwelijksstèle van Ramses II met een Hittitische prinses in Aboe Simbel (Lepsius, Denkmäler III, pl. 196).

verzoekt een van zijn zonen te sturen om met haar te trouwen en zo koning van Egypte te worden. Die brief zelf is niet overgeleverd, maar hij wordt geciteerd in de annalen van deze Hittitische koning die zijn geschreven door zijn zoon Moersjili II:

‘Omdat bovendien hun heer Nipchoeroeriyas [= Toetanchamon] was overleden, stuurde de koningin, die de vrouw van de koning was, een gezant aan mijn vader [= Sjoepiloelioema] en ze schreef hem als volgt:

“Mijn man is overleden. Zonen heb ik niet. Ze zeggen dat jij veel zonen hebt. Als je mij een zoon van jou geeft, dan kan hij mijn man worden. Ik wil niet een dienaar uitkiezen en hem tot mijn man maken.”’

Koning Sjoepiloelioema is in eerste instantie wat argwanend omdat dit aanbod haast te mooi lijkt om waar te zijn. Hij stuurt daarom eerst een gezant naar Egypte om te onderzoeken of er geen sprake is van een valstrik. Anchesenamon is enigszins gepikeerd over deze achterdocht maar herhaalt haar aanbod.

Sjoepiloelioema stuurt dan een zoon, Zannanza, maar die wordt onderweg of bij aankomst in Egypte vermoord. In de kostbare tijd die is verstreken is daar inmiddels de nieuwe farao Eje aan de macht gekomen. Of hij iets te maken had met de dood van de Hittitische prins is onduidelijk, maar Sjoepiloelioema houdt hem in elk geval verantwoordelijk en deze episode, die de twee landen had moeten verbinden, leidt tot een verslechtering van de relaties.

GEEN BLAD VOOR DE MOND

Enige generaties later zijn de betrekkingen tussen Hatti en Egypte weer hersteld. In de Hittitische hoofdstad Hattoesja is uitgebreide

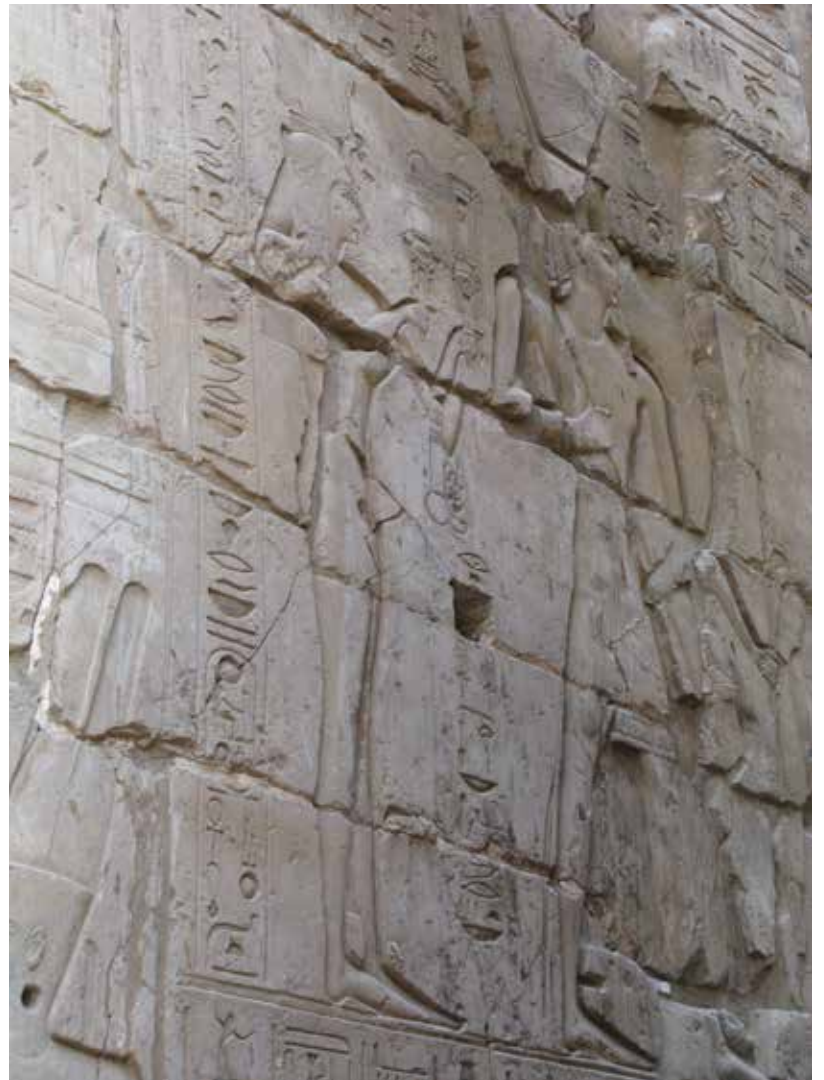
– en gemakkelijke – diplomatieke correspondentie gevonden uit de tijd van de Hittitische koning Hattoesjili III (ca. 1267-1237 v.Chr.) en de Egyptische farao Ramses II (ca. 1279-1213 v.Chr.). Het gaat niet alleen om brieven van deze twee Grootkoningen, maar ook om correspondentie van andere leden van de koninklijke familie, onder wie Ramses' echtgenote Nefertari en zijn moeder Toeya. Een mooi voorbeeld is de goed bewaarde brief die Nefertari aan haar 'zuster' Poedoechepa, de vrouw van Hattoesjili III, schrijft.

Dit epistel is in veel opzichten kenmerkend voor de correspondentie uit deze tijd. Na uitgebreide beleefdheidsformules over welzijn over en weer wordt overgegaan op de daadwerkelijke boodschap van de brief. In dit geval gaat het enkel om de bevestiging van de goede verhoudingen en uiteraard de begeleidende begroetingsgeschenken.

Koningin Poedoechepa is een van de best geattesteerde koninginnen uit het oude Nabije Oosten. Van haar hand zijn ook brieven overgeleverd aan Ramses waarin zij geen blad voor de mond nam. Zo beschuldigt ze hem van inhaligheid in de correspondentie over een aanstaand diplomatiek huwelijk tussen Ramses en een Hittitische prinses. Ze vermoedt dat hij niet zozeer geïnteresseerd is in zijn aankomende bruid als wel in de bruidsschatten die ze zal meebrengen.

De goede verhoudingen tussen Hatti en Egypte werden in 1259/8 v. Chr. bezegeld met een vredesverdrag tussen de twee landen, waarvan de tekst zowel in spijkerschrift als in hiërogliefenschrift is overgeleverd. Aan het eind van het verdrag is beschreven met welke zegels de originele zilveren tabletten (die helaas niet bewaard zijn gebleven) waren verzegeld.

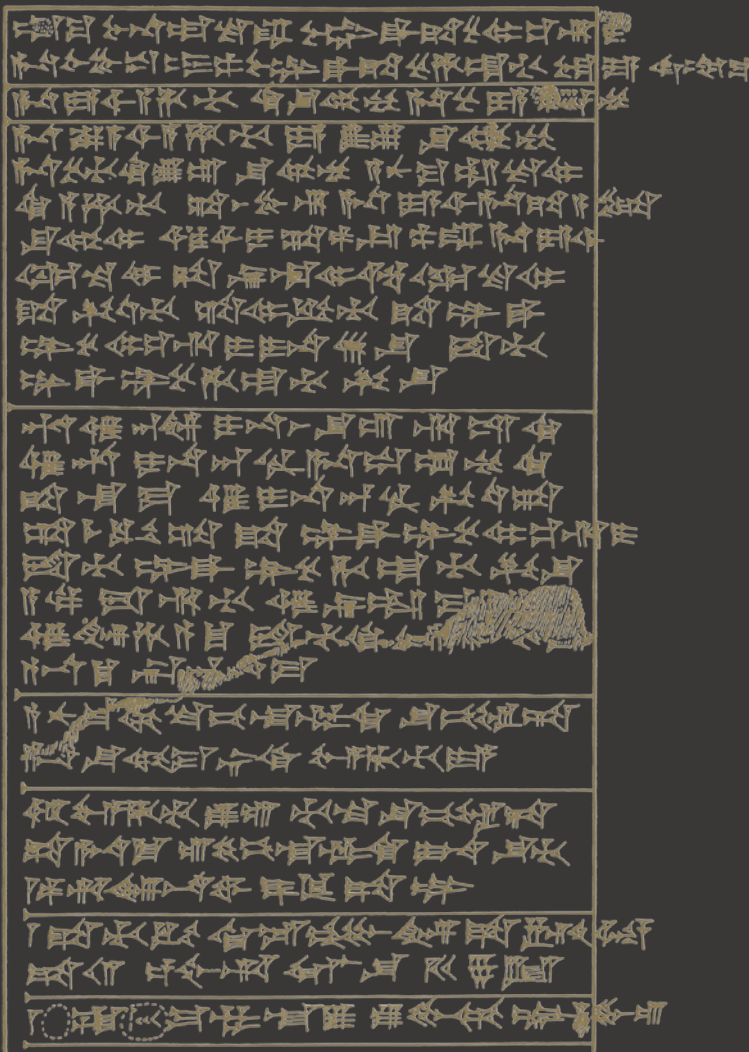
De Hittitische versie was verzegeld met het zegel van koning Hattoesjili en dat van koningin Poedoechepa. Helaas is de beschrijving van de Egyptische zegels beschadigd – er staat twee keer 'zegel van', maar de daaropvolgende namen zijn afgebroken. Mogelijk gaat het hier, in analogie met de zegels van het Hittitische koningspaar, om de zegels van Ramses en zijn vrouw Nefertari. Dit blijft speculatief, maar het is goed voorstelbaar dat het oudste ons overgeleverde internationale vredesverdrag – waarvan een replica hangt in het gebouw van de Verenigde Naties in New York – was medeondertekend door een Egyptische koningin.

*Reliëf van Ramses II en
Nefertari in de tempel van
Luxor (foto: Jan Koek).*

Brief van koningin Nefertiti, de echtgenote van Ramses II, aan koningin Poedoechepa, de echtgenote van de Hittitische koning Hattoesjili III (KBo 1.29)

'Aldus (spreekt) Naptera [= Nefertari], de Grootkoningin van Egypte: spreek tot Poedoechepa, de Grootkoningin van Hatti, mijn zuster*:

Brief van Nefertari aan
Poedoechepa.

Met mij, jouw zuster, gaat het goed. Met mijn land gaat het goed.

Moge het met jou, mijn zuster, goed gaan. Moge het goed gaan met jouw land. Ik heb nu vernomen dat jij, mijn zuster, mij hebt geschreven om naar mijn welzijn te informeren en dat jij mij schrijft vanwege de verhouding van goede vrede en goede broederschap, die de Grootkoning, koning van Egypte, onderhoudt met de Grootkoning, koning van Hatti, zijn broer.

De Zonnegod en de Stormgod zullen jou verheffen en de Zonnegod zal vrede laten bloeien, en hij zal de goede broederschap tussen de Grootkoning, koning van Egypte en de Grootkoning, koning van Hatti, zijn broer voor eeuwig bewerkstelligen. En ik sta evenzo op voet van vrede en broederschap met jou, mijn zuster.

Ik heb jou hierbij een geschenk gestuurd als begroetingsgeschenk voor jou, mijn zuster.

En moge jij, mijn zuster, op de hoogte worden gebracht van het geschenk, dat ik je gestuurd heb onder de hoede van Parichnawa, de gezant van de koning:

1 halsketting, heel kleurig, van fijn goud, bestaande uit 12 strengen met een gewicht van 88 shekel

1 gekleurde mantel van byssus
[= zee-zijde, heel fijne en kostbare stof]

1 gekleurde tuniek van byssus
5 gekleurde linnen gewaden van goed, fijn (garen)

5 gekleurde linnen tunieken van goed, fijn (garen)

Een totaal van 12 linnen gewaden.'

* Brieven werden meestal voorgelezen.
Personen van gelijke rang spraken elkaar aan met 'broeder' of 'zuster'.

Olaf E. Kaper

Koninklijk gekleed

In vol ornaat ziet de Egyptische koningin er in het Nieuwe Rijk oogverblindend uit. Maar wat doet die vliegenmepper toch in haar hand?

De Egyptische koningin is makkelijk te herkennen aan haar uitdossing. De Grote Koninklijke Gemalin en ook de moeder van de koning dragen opvallende attributen die haar onderscheiden van de andere vrouwen in de harem en van vrouwen buiten het paleis. Wel is de basis van haar kostuum een jurk zoals iedere welgestelde vrouw die aanheeft.

Meestal is de koningin in het Nieuwe Rijk afgebeeld in een wikkellijurk. Die bestaat uit een rechthoekige lap van wit linnen die om het lichaam is gedrapeerd en geknoopt. De jurk bedekt de bovenarmen en valt tot op de enkels. Nefertari en andere koninginnen dragen die vaak met een rode ceintuur om hun middel, waarna de lange uiteinden van de stof losjes naar beneden tot op haar onderbeen hangen. Aan haar voeten heeft ze soms teenslippers – in het graf van Nefertari is een paar achtergebleven.

De koningin combineert haar jurk met een aantal accessoires zoals een brede halskraag van kralen die de schouders bedekt én armbanden, vaak ook om de bovenarmen. Verder draagt ze zo nu en dan enkelbanden. Net als ringen om haar vingers, maar die zijn meestal niet zichtbaar op reliëfs en schilderijen.

Oorbellen komen daarentegen wel geregeld voor: op de afbeeldingen van Nefertari

in haar graf is ze vereeuwigd met modieuze zilveren oorbellen die van de Griekse eilanden komen. Elders draagt ze oorbellen in de vorm van cobra's of juist niets. De variatie in de vorm en kleuren van haar sieraden suggereert dat de koningin haar eigen voorkeur kon volgen. Naar de mode van dat moment.

GOUDEN GIERENKAP

Nefertari had lang haar dat zij gevlochten droeg of met een pruik erover. Op alle afbeeldingen heeft ze een 'gierenkap' op haar hoofd. Die gouden hoofdbedekking heeft de vorm van een gier met uitgespreide vleugels die beschermend over de zijkanten van haar hoofd naar beneden zijn gelegd.

De gier is de manifestatie van de godin Nechbet, een van de symbolen van het koningschap, verbonden aan het zuiden van het land. De koningin is ook vaak te zien met de *uraeus* op het voorhoofd, zelfs wanneer zij de gierenkap draagt. De gier kan in dat geval de kop van een cobra krijgen of de cobra wordt toegevoegd aan weerszijden van de kop van de gier. De cobra is verbonden met de godin Wadjet van het noorden.

In het Nieuwe Rijk is de gier ook verbonden met de godin Moet van Karnak en blijkbaar wordt de vogel geassocieerd met godinnen. Die gedachte is gebaseerd op een

natuurobservatie: gieren lijken altijd vrouwelijk, omdat de mannelijke exemplaren niet zichtbaar verschillen van de vrouwelijke. Daarmee is de gier het symbool van moederschap en bescherming.

De uraeus verbindt de koningin met de godin Hathor, de dochter van Re. Vanaf de late 18de dynastie kan de uraeus zelf ook een kleine kroon van Hathor dragen, wat deze interpretatie bevestigt. Soms heeft

Nefertari is vereeuwigd met modieuze zilveren oorbellen die van de Griekse eilanden komen

de koningin in de loop van de 18de dynastie een dubbele uraeus op het voorhoofd, verwijzend naar de twee godinnen Nechet en Wadjet. En die kunnen dan de Witte en Rode kroon op hebben. Maar ook hier komt de kroon van Hathor voor op beide cobra's.

Anchesenamón met een wikkeljurk in het graf van Horemheb (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

VERSIERD MET BLOEMMOTIEF

Boven op de gierenkap draagt de koningin sinds de regering van koning Teje de kroon van Hathor – twee koeienhorens met een zonnescijf ertussen – maar met de toevoeging van twee rechtopstaande veren. Waar het symbool van de veren vandaan komt is nog onduidelijk. De veren zijn die van een valk, net als op de kronen van de goden Min, Amon en Montoe. Mogelijk verwijzen die naar het koningschap van Horus en daarmee naar de rol van haar echtgenoot de koning. Maar er zijn teksten die de veren in verband brengen met de zonnegod.

In haar linker- of soms ook rechterhand houdt de Grote Koningin in het Nieuwe Rijk vaak een vliegenmepper vast. Dit praktische voorwerp lijkt een alledaags object, maar is dat niet, omdat de specifieke gebogen vorm ervan alleen bij de koningin is aangetroffen. Hierdoor krijgt het ding een symbolische betekenis – en wordt hij niet meer in verband gebracht met insecten.

De vliegenmepper is een attribuut van de koningin geworden, omdat die waarschijnlijk associaties oproept met een van de scepters van de koning, de *nechacha*. Beide 'scepters' bestaan uit een drietal flexibele stroken, vastgemaakt aan een stok – al is de staf van de koning eerder terug te voeren op een dorsvleugel dan op een vliegenmepper. De mepper van de koningin heeft een gebogen stok als handvat en is versierd met een bloemmotief, terwijl het handvat van de koning recht is met een scherpe hoek waaraan de stroken hangen.

Al met al is de outfit van de koningin een combinatie van modieuze kleding en verwijzingen naar godinnen (in verband met haar religieuze rol). Misschien varieerde haar kleding iets meer in kleur dan op de gestileerde afbeeldingen zichtbaar is, maar zolang er geen originele kledingstukken gevonden zijn, is alles mogelijk.

1

2

3

4

1. Het model van de wikkellijurk van de Egyptische koningin, diagram Gillian Vogelsang-Eastwood (Textile Research Centre, Leiden).

2. Koninklijke brede halskraag gemaakt van kralen (Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel).

3. Koninklijke armband van kralen in goud, lapis lazuli, kornalijn, en turkoois (Roemer- und Pelizaeus-Museum Hildesheim).

4. Teenslippers uit het graf van Nefertari (Museo Egizio, Turijn).

Gierenkap met toegevoegde cobra's op het voorhoofd van koningin Teje, de pruik is versierd met bloemenkransen (Egyptisch Museum, Caïro, foto: Jan Koek).

Christian E. Loeben

‘De perfecte is gekomen’

Nefertiti is een van de beroemdste koninginnen van Egypte.

Wie ze was en wat ze deed, daarvan weet niemand het fijne. Ze kreeg in elk geval zes dochters én een zoon: Toetanchamon.

Zo beroemd als de koningin met de wonderlijke kroon is bij het grote publiek, zo weinig weten egyptologen met zekerheid over Nefertiti, de echtgenote van koning Achnaton. Vrijwel alles wat met haar te maken heeft, is onderwerp van discussie onder experts: haar afkomst, haar carrière en haar verdwijning. Zelfs haar naam was het onderwerp van een langdurig dispuut. In het Oudegyptisch betekent Nefertiti ‘De perfecte is gekomen’. Sommigen leidden hieruit af dat ze van buitenlandse afkomst was; er is zelfs geopperd dat ze een prinses van Kreta zou zijn.

Bekend is dat Nefertiti een zus had, genaamd Moet-beneret, ‘(De godin) Moet is zoet’, en dat de twee zussen nauwe banden hadden met de familie van een zekere Eje, die later koning zou worden. Die kwam uit Achmim in Midden-Egypte, waar ook Nefertiti’s schoonmoeder koningin Teje vandaan kwam – de beroemde echtgenote van Amonhotep III die van een niet-koninklijke afkomst was. Vanwege haar 100% Egyptische afkomst is de naam van Nefertiti daarom beter in verband te brengen met de Egyptische mythe waarin de godin Tefnoet (of Hathor) Egypte in razernij had verlaten, waarna ze slechts met veel moeite en wat magie kon worden overgehaald om vanuit het verre Nubië weer huiswaarts terug te keren.

Vermoedelijk was Nefertiti nog vrij jong toen ze trouwde met een prins Amonhotep – ‘(De god) Amon is tevreden’ – en was ten minste een van hun dochters al geboren toen hij de troon besteeg als koning Amonhotep IV, de god en heerser van Thebe (ca. 1353-1336 v. Chr.). Over de vroege jaren van zijn koningschap is weinig bekend. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat de vroegst gedateerde monumenten waarop Nefertiti voorkomt pas dateren in het vierde jaar dat hij aan de macht is.

Misschien volgde Nefertiti haar echtgenoot Achnaton op als vrouwelijke farao

ONGEKENDE PRIVILEGES

Het jaar daarop veranderde de koning zijn naam in Achnaton, ‘Hij die nuttig is voor de (zonnegod) Aton’. In de loop van de theologische ommekeer die hij initieerde – waarin het bestaan van de god Amon werd ontkend – is ook de naam van Nefertiti veranderd in Nefer-neferoe-aton Nefertiti: ‘Perfect zijn de perfecties van de Aton, de perfecte is gekomen’. Mogelijk is ook de status van de koningin op dat moment verhoogd en kreeg zij ongekende privileges.

Op monumenten is Nefertiti dan zonder de farao afgebeeld en brengt ze zelfstandig offers aan de zonnegod, terwijl koninginnen doorgaans achter hun echtgenoot stonden bij rituele handelingen. Op dezelfde tempelreliëfs staat Nefertiti samen met een of twee dochters, dus zou Maketaton ('Mijn bescherming is de Aton'), het jongere zusje van Meritaton ('De geliefde van de Aton'), al geboren moeten zijn tijdens het vijfde regeringsjaar.

In datzelfde jaar is ook Achetaton ('Horizon van de Aton') gesticht, Achnatons nieuwe hoofdstad, gelegen halverwege het voormalige religieuze centrum Thebe en de administratieve hoofdstad Memphis. De nieuwe stad, die egyptologen Amarna noemen, verenigde beide aspecten van de twee steden en er werd een enorm cultuscentrum voor Aton opgericht. Naast tempels en paleizen gaf Achnaton ook opdracht voor de bouw van een harem(paleis) voor zijn koningin en een koningsgraf waarin ook Nefertiti moest worden bijgezet.

EINDELIJK EEN ZOON

Nadat het hof was verplaatst naar de nieuwe stad kreeg Nefertiti, waarschijnlijk in regeringsjaar 8, haar derde dochter: Anchesenpaaton ('Zij leeft voor de Aton'). In de vier jaar daarna kreeg het echtpaar nog drie dochters: Neferneferoaton-tasherit ('Perfect zijn de perfecties van de Aton, de kleine' – in vergelijking met haar moeder die dezelfde naam had), Neferneferoere ('Perfect zijn de perfecties van Re'), en Setepenre ('De uitverkorene van Re'). De zes prinsesjes staan bij elkaar op een reliëf uit jaar 12. Kort daarna kregen Achnaton en Nefertiti tot hun vreugde een (eerste?) zoon, Toetanchaton ('De levende beeltenis van de Aton').

In de twee jaar die volgden moest het koninklijke echtpaar niet alleen de dood van de ongeveer achtjarige prinses Maketaton en hun twee jongste dochters meemaken, maar ook het overlijden van Achnatons moeder Teje. Ze werden allemaal begraven in het koningsgraf dat was uitgehouwen in de rotsen van een woestijnvallei ten oosten van Amarna.

Reliëf uit Karnak, met Nefertiti zelfstandig offerend aan de Aton (Ny Carlsberg Glyptotek, Kopenhagen, foto: Ole Haupt).

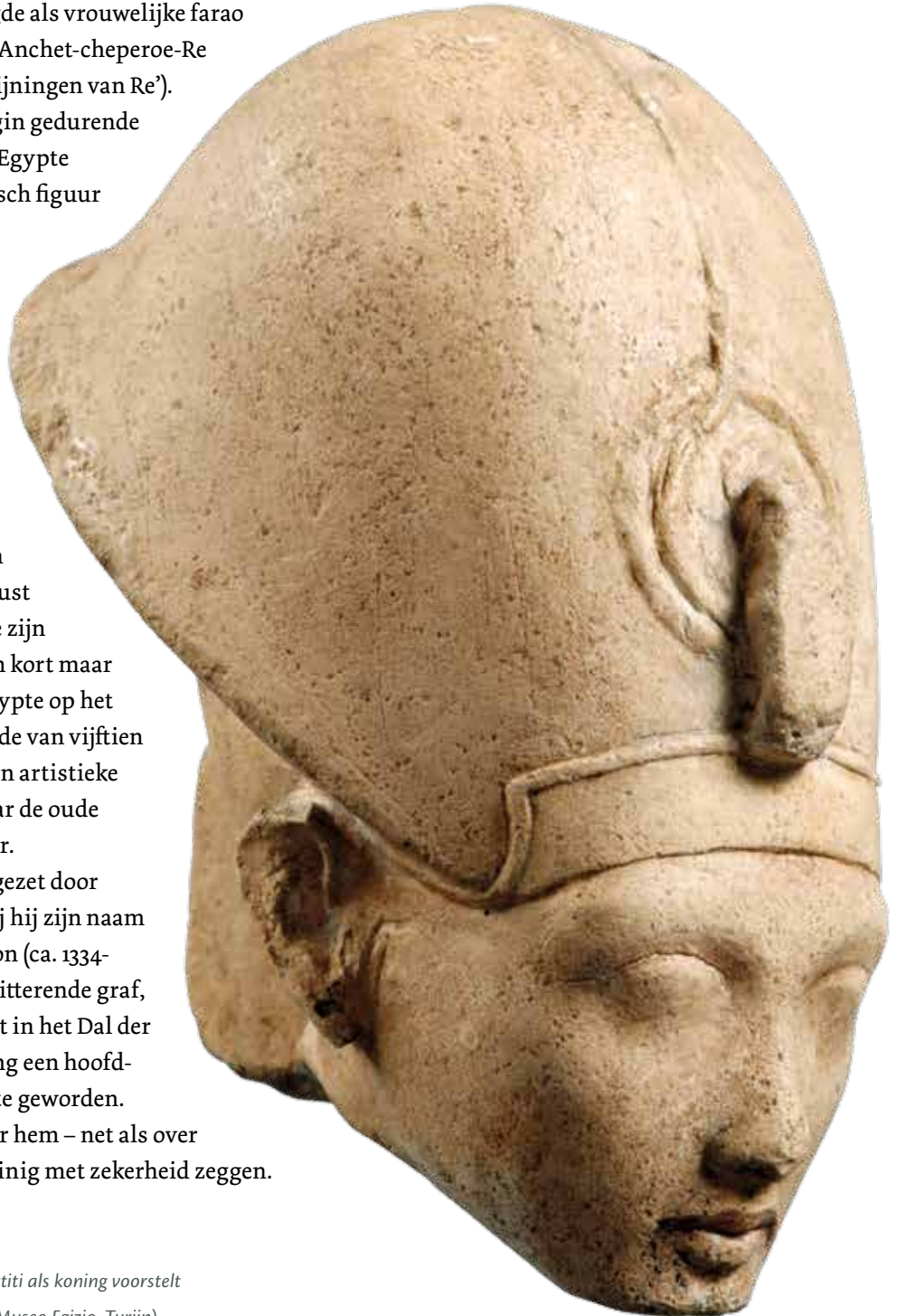

BLAUWE KROON

Daar vond Achnaton uiteindelijk ook zelf zijn laatste rustplaats toen hij overleed in de herfst van zijn 17de regeringsjaar. Een recent ontdekte inscriptie die verwijst naar Nefertiti uit het 16de jaar maakt het mogelijk dat ze haar echtgenoot overleefde. Om die reden is het heel waarschijnlijk dat het zijzelf of haar oudste dochter Meritaton Achnaton opvolgde als vrouwelijke farao onder de koninklijke naam Anchet-cheperoe-Re (‘Zij die leeft door de verschijningen van Re’).

Zeker is dat deze koningin gedurende één jaar en een maand over Egypte heerste, maar welke historisch figuur de rol van vrouwelijke farao daadwerkelijk vervulde, blijft vooralsnog in nevelen gehuld. In elk geval lijkt ze vereeuwigd in twee reliëfs waarop ze de *chepresj* draagt, de zogenaamde Blauwe Kroon van de farao (een beeldje in Turijn en een tweede in het Museum August Kestner in Hannover). Beide zijn het zeldzame bewijs van een kort maar kritiek moment, waarbij Egypte op het punt stond om na een periode van vijftien jaar van nieuwe religieuze en artistieke vrijheden terug te keren naar de oude tradities van 1500 jaar eerder.

Die stap is uiteindelijk gezet door farao Toetanchaton, waarbij hij zijn naam veranderde in Toetanchamon (ca. 1334-1323 v.Chr.). Dankzij zijn schitterende graf, dat ongeplunderd is ontdekt in het Dal der Koningen, is ook deze koning een hoofdrolspeler uit het oude Egypte geworden. Al kunnen egyptologen over hem – net als over Nefertiti – nog altijd bar weinig met zekerheid zeggen.

Kalkstenen kopje dat mogelijk Nefertiti als koning voorstelt met de Blauwe Kroon, 10 cm hoog (Museo Egizio, Turijn).

3

Een wereld van luxe en intriges

Fania Kruijf

Een majestueuze opvoeding

Jacobus van Dijk

Tia, de edele zuster des konings

Maarten Raven

Een wereld van luxe en intriges

In de koninklijke harem woonden vrouwen van alle rangen: van koninginnen en buitenlandse prinsessen tot eenvoudige 'Schoonheden'. Er werd feest gevierd met muziek en overdadige banketten. Maar de harem bezat ook landgoederen en onderhield politieke netwerken via diplomatieke huwelijken.

Koninginnen, bijvrouwen, prinses en prinsessen leefden, werkten en groeiden op in de koninklijke harem. Die is nog altijd met enig mysterie omgeven, omdat er zo weinig archeologisch en tekstueel bewijs van bewaard is gebleven – en verschilt duidelijk van de harem in het Ottomaanse rijk waarin vrouwen en kinderen strikt waren afgesloten van het openbare leven. Over de harem in het Nieuwe Rijk is nog het meest bekend. Die functioneerde onafhankelijk van het koninklijk paleis. Over de rol van de koningin, de andere koninklijke echtgenotes en hun nazaten wordt in de overgeleverde teksten met geen woord gerept of ze spelen een passieve rol.

Een duidelijke taak hadden ze wel. De koninklijke vrouwen zorgden voor opvolgers van de farao. Maar hun kinderen konden ook worden uitgehuwelijkt om nieuwe sociale banden te creëren of in stand te houden. Dat bracht soms ook problemen met zich mee: kinderen van de farao konden allemaal in aanmerking komen voor de troon. Een van de bekendste gevolgen van de rivaliteit onder de harem dames is de moord op koning Ramses III (zie p. 87-91).

WACHTERS VOOR DE INGANG

Harems konden zich op twee 'vaste' locaties bevinden: binnen óf buiten het paleizencomplex van de koning. Maar de harem kon ook deels verhuizen wanneer een aantal vrouwen en kinderen op reis ging met de koning binnen Egypte of als ze hem vergezelden in het buitenland.

De graven van ambtenaren die werkzaam waren in de harem zijn vooral gegroepeerd rond Thebe, Amarna, Memphis en Goerob (Medinet el-Ghoerab nabij de Fajoem) – vier locaties van permanente harems, waarbij Amarna natuurlijk alleen voor Achnaton dienst deed. Daarnaast was er een harem in de hoofdstad Pi-Ramesse (Qantir) in de Nijldelta waarover weinig bekend is.

Toch blijft het moeilijk om uit de bronnen de exacte locaties van harems aan te wijzen.

Er is maar één archeologische vindplaats waarbij zeker is dat het om een harem gaat, namelijk Goerob. Dat wordt duidelijk uit teksten, bijvoorbeeld uit de ambtelijke titel 'Opzichter van de Harem van het Meer', waarin

In de hoofdvertrekken oefenden de harem dames hun muzikale talenten, ze aten er en maakten zich mooi

Boven: De twee dochters van Menna die als harem dames waren aangesteld, uit de tijd van Amonhotep III (kopie N. de Garis Davies).

Onder: Een deel van de harem van Achnaton, volgens een reliëf in het graf van Eje in Amarna (tekening: N. de Garis Davies).

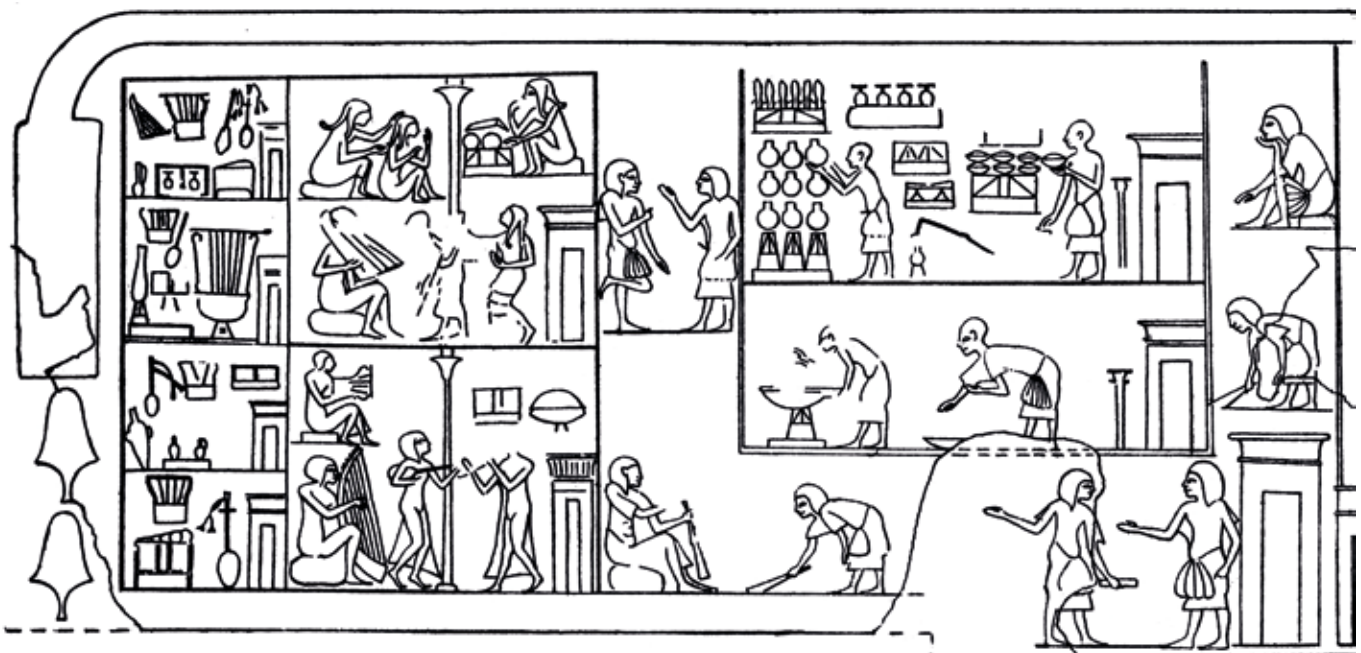
‘het Meer’ verwijst naar het meer Moeris van de Fajoem. Op de plattegrond van de restanten van de harem zijn evenwijdig aan elkaar twee langwerpige structuren te onderscheiden met daarin talloze kleinere (woon)ruimten. Binnen de omheining stonden verder een tempeltje, magazijnen en er was een industrieel gedeelte.

De architectuur en het interieur van de harem in Amarna zijn beter bekend dan andere dankzij de wandreliëfs in het rotsgraf van Eje (AT 25). Op die reliëfs zijn enkele bewoners in kamers afgebeeld. Vóór de ingang daarvan staat steeds een wachter. Er zijn twee hoofdvertrekken met elk een papyruszuil in het midden. Hier oefenden de harem dames hun muzikale talenten, ze aten er en maakten zich mooi. Helemaal achter in die ruimten zijn vier kleinere kamers waar muziekinstrumenten, meubilair, kruiken en voedsel zijn opgeslagen.

DANS, MUZIEK EN ZANG

In de harem heerste een strikte hiërarchie. Het is duidelijk dat die onder de verantwoordelijkheid van de koningin viel.

Ambtenarentitels als ‘Opzichter van de Koninklijke Harem van de Koningin’ – met soms de naam van de koningin erbij – geven

dat aan. De eerste echtgenote van de farao, de Grote Koninklijke Gemalin, stond boven aan de ladder. Een gangbare titel van de koningin was dan ook 'Dame van alle Vrouwen'. Maar dat betekende niet dat de koningin ook in de harem woonde; hierover is weinig met zekerheid te zeggen.

De bijvrouwen stonden lager in rang dan de koningin. Nog lager stonden de 'Koninklijke Ornamenten' en de 'Schoonheden'. De Koninklijke Ornamenten zijn herkenbaar aan hun kleding: deze vrouwen dragen prachtige jurken, sieraden en ingewikkelde en versierde hoofdkappen. Twee dochters van de hoge ambtenaar Menna zijn zo afgebeeld in zijn graf in Luxor (nr. TT 69). De dochters zijn aangekondigd als 'Favoriet van Hathor' – waaruit de belangrijke relatie tussen die godin en de harem blijkt – en 'Koninklijk Ornament'. Ze houden ieder in hun rechterhand een sistrum vast, met een Hathorkopje op het handvat. Een mooi detail in hun hoofddecoratie is de gazelle op het voorhoofd van de twee dochters. Het motief van de gazelle is veel gebruikt bij nobele en koninklijke dames en is vergelijkbaar met de kroon met de uraeusslang die de Grote Koningin draagt.

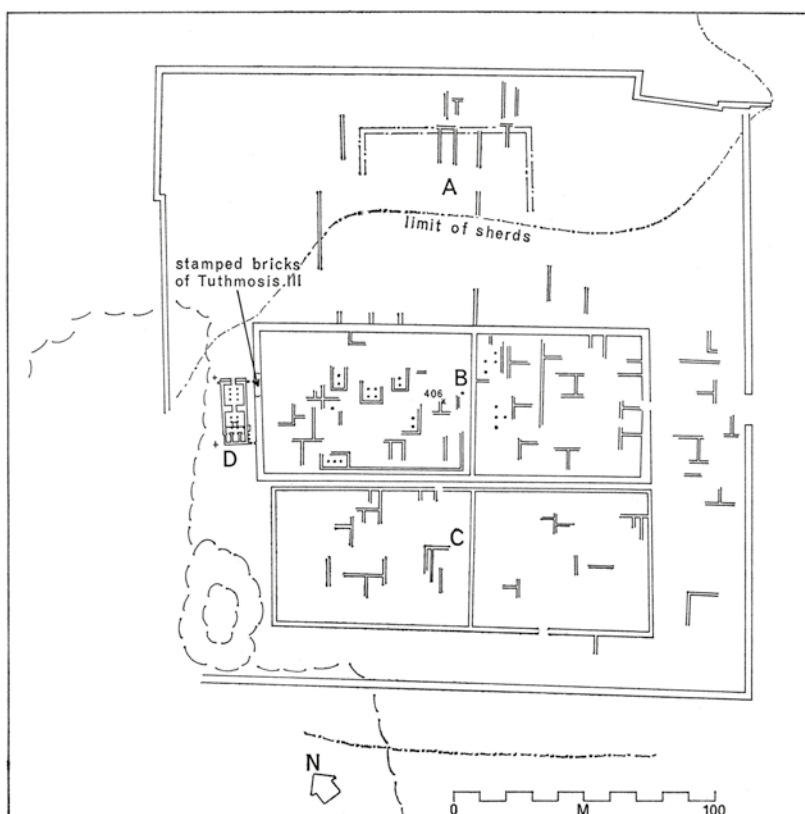
In het verleden werden de Koninklijke Ornamenten weleens concubines genoemd, maar ze waren gewoon hofdames (lid van de elite of van de koninklijke familie) die met belangrijke ambtenaren of priesters konden trouwen. Of ze waren al getrouwd voordat ze in de harem waren opgenomen.

In Goerob is een industrieel gebied gevonden waar fijne textiel van hoge kwaliteit werd gemaakt

Links: Overzicht van de harem in Goerob, gebaseerd op verschillende opgravingen ter plekke (tekening: Barry Kemp).

Rechts: De opzichter van de harem, Keret, uit het midden van de 18de dynastie (Museo Egizio, Turijn).

Linksboven: De opzichter van de harem, *Hormin*, uit de tijd van Ramses II en Nefertari (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Rechtsboven: Tekst op een scarabee van Amonhotep III met de vermelding van koningin Teje en haar ouders (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Net als de Koninklijke Ornamenten werden de Schoonheden opgeleid in de kunsten van dans, muziek en zang. Ze waren waarschijnlijk wel jonger en zijn geregeld omschreven als maagdelijke dames met een jeugdlok bij hun slaap. Hun taak was om voor het vermaak van de farao te zorgen.

LANDGOEDEREN EN WERKPLAATSEN

De harem was een belangrijk economisch onderdeel van het koninklijk hof en bezat landgoederen bestemd voor landbouw en veeteelt, en ruimtes voor nijverheid, zoals de productie van textiel. Bij het archeologisch onderzoek van Goerob is een industrieel gebied gevonden waar fijne textiel van hoge kwaliteit werd gemaakt. De hofdames deden waarschijnlijk niet zelf

al het werk, maar waren wel verantwoordelijk voor het trainen en het toezicht op de werknemers van de werkplaatsen.

De koningin werd bijgestaan door een groot ambtenarenapparaat. De 'Opzichters van de Harem', zoals Keret uit de 18de en *Hormin* uit de 19de dynastie, droegen de hoogste ambtelijke titel in de harem. De administratieve medewerkers van de harem waren altijd mannen. Onder die opzichters vielen bijvoorbeeld schrijvers en rentmeesters. Daarnaast werkten er ambtenaren die verantwoordelijk waren voor zaken als de weverij, het linnen, de zangers, educatie en de opvoeding van de kinderen. De harem ontving hiervoor ook bijdragen uit de staatskas.

Maar daar waar de economie bloeit, gedijt corruptie. Uit een edict van koning Horemheb valt op te maken dat hij geprobeerd heeft een einde te maken aan de corruptie onder de ambtenaren van de harem.

**Nubische prinses werden
in de harem effectief
'geëgyptianiseerd' en daarna
weer teruggestuurd naar hun
eigen land**

BUITENLANDSE PRINSESSEN

In het Nieuwe Rijk groeide het belang van diplomatieke huwelijken. Door het huwelijk werden er tussen Egypte en het betreffende land een alliantie gesmeed. De buitenlandse prinses maakte na het huwelijk met de farao deel uit van de koninklijke harem en dat bleef niet zonder gevolgen. Zo bracht de Mittanni-prinses Giloechepa voor haar huwelijk met koning Amonhotep III – volgens een officieel bericht op een serie grote scarabeeën – een aanhang mee van 317 vrouwen. De exacte rol van de buitenlandse vrouwen binnen de harem en het hof is helaas niet duidelijk. Uit de archeologische resten in Goerob blijkt wel dat er veel buitenlandse luxeproducten in de harem waren, zoals Cypriotisch aardewerk.

Volgens een brief in de beroemde Amarna-kleitabellen (EA 4) zijn Egyptische prinsessen nooit aan buitenlandse hoven uitgehuwelijkt. Meestal trouwde een Egyptische prinses met een Egyptische man uit de elite, zoals bij het huwelijk tussen de zuster van Ramses II, Tia, en de opzichter van het schathuis met dezelfde naam, Tia. Door huwelijken werden sociale en politieke netwerken in de maatschappij uitgebreid en in stand gehouden.

VERTIER BIJ HET BANKET

Muziek, zang en dans zijn altijd belangrijk geweest in het oude Egypte, vooral in het leven van de elite. Muziekinstrumenten als de harp, luit en lier zijn in het Nieuwe Rijk vaak te zien in banket-scènes in privégraven: de eigenaar en diens vrouw zitten achter een rijkelijk gevulde offertafel in de aanwezigheid van mannen en vrouwen in hun mooiste kleding en sieraden. De feestgangers worden vermaakt door een groep muzikanten, zangers en ook soms dansers – dat is de functionele en recreatieve rol van muziek in een harem.

Instrumenten zoals de sistrum en de klapper zijn van een meer religieuze aard. Hun geluid temperde de woeste kant van godinnen, zoals de gevaarlijke godin Sechmet. Ze zijn vaak afgebeeld in de handen van de koninginnen en prinsessen van Egypte. In uitzonderlijke gevallen staat ook de koninklijke cartouche van de koningin gekerfd in zo'n instrument.

Boven: Ivoeren klapper met de naam van de koningin en Godsgemalin Ahmose (Museo Egizio, Turijn).

Onder: Hoofd van een kalkstenen beeldje van een dochter van Achnaton en Nefertiti, 15 cm hoog (Ny Carlsberg Glyptotek, Kopenhagen, foto: Ole Haupt).

‘KIND VAN DE KAP’

Naast de dames uit binnen- en buitenland was de harem ook een plaats waar prinses, prinsessen en kinderen van hoge ambtenaren opgroeiden. Een van de belangrijkste instituties binnen de harem was de *kap*. Dat was een soort kinderopvang en privéschool waar koninklijke en niet-koninklijke kinderen samen werden grootgebracht en onderwijs genoten. De *kap* was voor niet-koninklijke kinderen alleen open als ze een vader hadden die een belangrijke functie in de maatschappij bekleedde.

Links: Gouden hanger in de vorm van een zittende prins, 3,4 cm hoog (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Rechts: Kohlpotje met applicatiestift beschreven met de naam van Amonhotep III en koningin Teje (Museo Egizio, Turijn).

Het was een grote eer om in de *kap* te zijn opgevoed; de niet-koninklijke leden vermelden graag in hun grafinscripties dat zij ‘kind van de *kap*’ zijn geweest. Er groeiden ook buitenlandse kinderen op. Ze waren bijvoorbeeld de zonen van een buitenlandse vorst die waren meegenomen na een succesvolle veroveringstocht. De kinderen leerden hier – in de ogen van de Egyptische staat althans – loyale onderdanen te worden.

Ze werden uit hun omgeving gehaald en effectief ‘geëgyptianiseerd’. Bekend is dat Nubische prinses in Egypte opgroeiden en weer terugkeerden naar Nubië om daar een belangrijke post in het bestuursapparaat te bekleden. Dat was cruciaal in het Nieuwe Rijk toen Egypte grote buitenlandse gebiedsdelen beheerde. Het was dé manier om het Egyptische bestuur in stand te houden.

De harem was, kortom, een onafhankelijk instituut en cruciaal voor het functioneren van de koninklijke hofhouding. Het voorzag in de levering van goederen en diensten en in het aangaan en in stand houden van binnen- en buitenlandse relaties. Veel is nog onzeker over wie er nu precies permanent verbleef – en hoe het zat met seksuele activiteiten tussen koningen, bijvrouwen en haremdames. Maar dat de familieleden van de koning een belangrijk deel van hun leven in een wereld van luxe en intriges doorbrachten, moge duidelijk zijn.

Jacobus van Dijk

Een majestueuze opvoeding

Voedsters spelen een belangrijke rol in de eerste levensjaren van Egyptische princen en prinsessen. Vaak zijn ze met hen op schoot afgebeeld. Daarna verschijnen er ook mannelijke onderwijzers in het leven van de kinderen. Ze geven hun pupillen les in boogschieten en weten alles over het paleisprotocol.

Kinderen in het oude Egypte kregen zeker drie jaar lang borstvoeding. Om die reden maakten vrouwen uit de elite vaak gebruik van de diensten van een voedster. Dat gold eveneens voor de koningin. Koninklijke voedsters stonden in hoog aanzien: niet alleen ging het vaak om vrouwen of moeders van hoge hovelingen, maar de voedster (*menat*) werd zelf ook opgenomen in de koninklijke familie. Er ontstond vaak een hechte, levenslange band tussen haar en de jonge prins of prinses.

Thoetmosis III trouwde zelfs met zijn zoogzuster Satiah, dochter van zijn voedster Ipoe. In het graf van Kenamon, zoogbroer en vriend van Amonhotep II, is een voorstelling te vinden van zijn moeder, de koninklijke voedster Amenemopet. Zij heeft haar pleegkind Amonhotep II op schoot. Zulke afbeeldingen werden pas gemaakt nadat de jonge prins daadwerkelijk koning was geworden – wat in de praktijk lang niet altijd gebeurde. Hij zit dan ook als een volwassen persoon in vol koninklijk ornaat bij haar op schoot.

Hetzelfde geldt voor de afbeelding van de voedster van Toetanchamon, Moetia (ook wel Maia genoemd), wier graf nog niet zo lang geleden in Sakkara is ontdekt. Ook van

koninginnen of prinsessen zijn enkele voedsters bekend, zoals Tiye, min van koningin Nefertiti en vrouw van de latere koning Eje, of Tia, de voedster van Anchesenpaäton, dochter van Achnaton en Nefertiti en de latere vrouw van Toetanchamon.

De '(Grote) voedster des Konings' draagt daarnaast de titels 'Zij die de god voedt' (*sjedet netjer*) of 'Zij die het lichaam van de god voedt'. De koning is immers een levende god op aarde en daarom vertoeft ook zijn voedster in heilige sferen. In tempelreliëfs is de koning vaak afgebeeld terwijl hij door een godin gezoogd wordt. De term 'voedster' (*menat*) wordt ook in religieuze teksten gebruikt. Meestal zijn daarmee moedergodinnen als Isis, Hathor of Noet bedoeld, maar het woord wordt ook gebruikt voor Nephthys, de zuster en helpster van Isis. Al in de Pyramideteksten wordt van de koning gezegd dat Isis zijn moeder en Nephthys zijn voedster is. Nephthys zoogt het Horuskind in de Delta-moerassen of de jonge zonnegod op zijn boot.

De koning is een levende god op aarde en daarom vertoeft zijn voedster ook in heilige sferen

VIER PRINSJES OP SCHOOT

Of de koninklijke voedster ook na de periode van borstvoeding betrokken bleef bij de opvoeding van de prins of prinses – en zo ja voor hoe lang – is niet bekend. In elk geval speelt in die tweede fase ook een mannelijke opvoeder een belangrijke rol. Die persoon wordt in overdrachtelijke zin ‘voeder’ (*mena*, nog steeds geschreven met de hiëroglief van een vrouwenborst) of ‘Opvoeder des konings’ genoemd en ook ‘Vader-opvoeder’ (*it mena*).

Soms hadden dergelijke ‘opvoeders’ meerdere protégés en omgekeerd hadden prins en prinsessen ook diverse leermeesters. Die lieten zich in hun graf soms met een hele groep koningskinderen afbeelden. Hekaresjoe bijvoorbeeld heeft vier prins en prinsessen op schoot, van wie er uiteindelijk maar één daadwerkelijk koning werd: Thoetmosis IV. Die zit in een andere voorstelling, getooid met koningskroon en scepters, bij hem op schoot. Senenmoet, vertrouweling van Hatsjepsjoe, was ‘vader-opvoeder’ van haar

dochter Neferoere en liet zich in niet minder dan twintig beelden vereeuwigen met het prinsesje.

De prinsen lijken door hun opvoeders vooral te zijn onderwezen in de sportieve en krijgshaftige aspecten van het koningschap. Zo leert Min de toekomstige koning Amonhotep II boogschieten en geeft Sennedjem de jonge Toetanchamon les in het besturen van de strijdswagen. Een hofdigitaris uit het Middenrijk zegt dat hij de koningskinderen onderwees vanwege zijn rechtstreekse toegang tot de koning en zijn kennis van het protocol van het paleis. Dat zal inderdaad een belangrijk onderdeel van de opleiding van de prins en prinsessen zijn geweest. Of de koninklijke opvoeders hun protégés ook leerden lezen en schrijven is minder zeker – dat zij daarin werden onderwezen staat vast – maar het kan zijn dat daarvoor gespecialiseerde leraren werden aangewezen.

Pagina rechts:

De burgemeester van Armant, Paheri, was de opvoeder van Wadjmes, de zoon van Thoetmosis I, voorstelling in zijn graf in Elkab (foto: Rob Demarée).

Onder:

Merire was schatmeester van Amonhotep III en opvoeder van diens zoon Saatoem, reliëf uit het graf van Merire uit Sakkara (Kunsthistorisches Museum, Wenen, foto: Rob Demarée).

INWIJDING IN RITUELEN

Dan is er nog de titel ‘Vader van de god’ (*it-netjer* – god verwijst hier naar de koning). Dat is eigenlijk een religieuze titel, waarmee een persoon, vaak een lid van de koninklijke familie, wordt aangeduid die in belangrijke koninklijke rituelen, zoals de troonsbestijging en het Sed-feest, de plaats van de vader van de koning inneemt. Er is weleens gesuggereerd dat de godsvader ook een rol speelde bij de opvoeding van de prins. Maar als dat het geval was, zal het misschien vooral om de inwijding in de paleis- en tempelrituelen zijn gegaan.

Het bekendste voorbeeld van een godsvader is Eje, vermoedelijk een broer van koningin Teje en dus een oom van Achnaton. In Amarna wordt hij kortweg als ‘de

Godsvader’ genoemd en als hij in de moeilijke periode na Toetanchamons onverwachte dood zelf koning wordt, neemt hij de titel zelfs op in zijn koningscartouches.

Opmerkelijk is dat Senenmoet de titel ‘Vader van de godin’ draagt: ‘Ik voedde prinses Neferoere op, ik werd aangesteld als haar Vader van de godin.’ Neferoere zelf draagt zo nu en dan de titels van een koningin, ook al is ze nog maar prinses, en wordt afgebeeld met uraeus en koningsbaard. Het heeft er dus alle schijn van dat moeder Hatsjepsot haar dochter voorbereidde om haar op te volgen. En zo Thoetmosis III te passeren, voor wie Hatsjepsot nog als koningin-regentes optrad.

Tahoser dans son appartement du palais, pentekening uit 1860 van Willem de Famars Testas als illustratie bij Le roman de la momie van Th. Gautier (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Maarten Raven

Tia, de edele zuster des konings

In de woestijn bij Sakkara staat het monumentale grafgebouw van Tia – waar ook cartouches van haar beroemde broer, farao Ramses II, te zien zijn. Op een van de wandreliëfs is ze zelf afgebeeld terwijl ze een offer brengt aan de goden. Onverlaten hebben haar grafkamer helaas al in de oudheid leeggeroofd.

Het Thebaanse Dal der Koninginnen is niet de enige locatie waar vrouwelijke familieleden van de farao's werden begraven. Zowel binnen als buiten Thebe zijn diverse andere plaatsen met grafmonumenten van moeders, zusters of dochters van de koning. Een daarvan is de woestijn bij Sakkara, begraafplaats van de aloude politieke hoofdstad Memphis, waar al in de piramidetijd verscheidene koninklijke echtgenotes ter aarde zijn besteld. Ook ten tijde van het Nieuwe Rijk is daar een aantal koninklijke personen begraven. Onder hen de volle zuster van farao Ramses II – en dochter van Seti I – die bekend is onder de naam Tia.

Hoewel haar naam eruitziet als een afkorting, is van deze dame geen andere benaming teruggevonden. Haar titel 'Edele zuster des Konings' komt zo vaak voor in combinatie met de cartouche van Ramses II dat Tia net als Ramses een dochter van Seti I moet zijn geweest. In het museum van Toronto staat een reliëfblok waarop ze is afgebeeld samen met Ramses' moeder, koningin Toeya, zodat wordt aangenomen dat ze niet een halfzuster maar een volle zus van de koning was.

Hun grootvader Ramses I was al een oude man toen hij op de troon kwam, en zowel Ramses II als zijn zuster waren dus

vermoedelijk al geboren voordat de familie tot koningsmacht kwam. Het huwelijk van Tia met de eveneens Tia geheten opzichter van het rundvee vond mogelijk ook al plaats voor die beslissende wending en was dus vermoedelijk geen politieke alliantie om de machtsbasis van de Ramessidische familie te versterken.

Voor de echtgenoot van de prinses pakte de verbintenis echter heel gunstig uit, want hij werd bevorderd tot directeur van het schathuis van het Ramesseum en andere hoge ambten. Bovendien werd voor hem en de prinses een groot grafmonument voorbereid op de Nieuwerijks begraafplaats van Sakkara. De graftempel was rijkelijk voorzien van cartouches van Ramses II en gold dan ook als een koninklijk bouwwerk.

PORTICO'S EN KAPELLEN

Dat graf is in 1982 teruggevonden door leden van een expeditie van de Egypt Exploration Society en het Rijksmuseum van Oudheden, onder leiding van Geoffrey T. Martin. In 2007

Na hun huwelijk wordt Tia's man – die ook Tia heette – bevorderd tot directeur van het schathuis

zijn ook de laatste delen van de bovenbouw blootgelegd. Het monument bleek een lengte te hebben van 45,3 meter bij een breedte van 11,75 meter. Het behoort daarmee tot de grote graven van het grafveld en is geheel gebouwd in kalksteen, afgezien van de eenvoudige voorhof die muren heeft van ongebakken kleisteen.

Deze hof leidt naar een monumentale pyloon, waarop Ramses II is voorgesteld in aanbidding voor Amon-Re en Ptah-Tatenen, terwijl hij zelf verering ontvangt van de grafeigenaar. Achter de pyloon ligt een open hof waar de beide Tia's (man en vrouw) beurtelings zijn afgebeeld terwijl ze offers brengen aan de goden. Dan volgt een derde hof met zuilportico's en nog meer wandreliëfs, en vervolgens vier kapellen voor de offercultus aan de overledenen. Helemaal achteraan (aan de westzijde) stond ooit een 6,5 meter hoge piramide met op de buitenkant tekstbanden en reliëfpanelen voor diverse goden.

Overzicht

van het graf van Tia

in Sakkara, uit het oosten,

1983 (foto: Rijksmuseum

van Oudheden).

OSIRIS EN ZIJN ENTOURAGE

Meer dan voorheen ligt in dit graf de nadruk op de verering van de goden. En dan niet alleen van de dodengod Osiris, maar ook van onverwachte godheden zoals de Apisstier, waarvoor een beeld was neergezet in een zijkapel. De portico voorafgaand aan de offerkapellen wordt gesteund door vier rechthoekige pijlers met een afbeelding van schatmeester Tia die het embleem van de god Osiris (*djed*) optilt, een element dat in die periode ook in andere graven in Sakkara zijn intrede doet.

In de Apiskapel toont een prachtig gekleurd wandrelief een reeks van negen staande goden: niet de vaste 'enneade' van oergoden, maar een originele compositie van Osiris en zijn entourage. Op de tegenoverliggende wand is de pelgrimsvaart van het echtpaar naar Abydos afgebeeld, het heilige oord waar Osiris zelf begraven zou liggen. Dit decoratieprogramma benadrukt de functie van het grafmonument als een tempel, waar naast de eigenaren ook en vooral de goden en de heersende farao offers ontvingen.

Heel anders is de situatie ondergronds, waar een acht meter diepe schacht naar

een complex van vier grafkamers op twee verschillende niveaus leidt. Bij het onderzoek in 1983 is teleurstellend weinig gevonden van de oorspronkelijke inventaris, omdat het gehele complex al in de oudheid door rovers was bezocht en leeggehaald.

Buiten de enorme putten voor sarcofagen in de vloer van de grafkamers en de scherven van een granodiorieten lijkstaf voor schatmeester Tia is niet veel meer aangetroffen. Door een gelukkig toeval kon in 2004 een dump worden opgegraven waar de rovers alles hadden gestort wat ze niet konden gebruiken. Hier lagen meer scherven van de sarcofaag en stukken van houten lijkstaven. Ook zijn hier fragmenten van de canopenvazen (voor gemummificeerde ingewanden) van het echtpaar, delen van *sjabtis* (dienarenbeeldjes) en andere voorwerpen gevonden.

Links: Tia en Tia offerend aan de goden, reliëf in de zuidkapel van hun graf in Sakkara (foto: Rijksmuseum van Oudheden).

Rechts: Tia en Tia tijdens hun pelgrimage naar Abydos, reliëf in de zuidkapel van hun graf in Sakkara (foto: Rijksmuseum van Oudheden).

4

De sterkste vrouw van de oudheid
Steffie van Gompel en Petra Hogenboom

Zoete verzen
Nico Staring

Steffie van Gompel en Petra Hogenboom

De sterkste vrouw van de oudheid

Het leven van de Egyptische vrouw beperkte zich niet alleen tot de familie en het huishouden. Ze was ook een zelfredzame dame. Zeker voor die tijd. Ze klaagde net zo makkelijk haar vader aan of schopte het zelfs tot hoofd van het schrijversatelier.

Vrouwen in het oude Egypte hadden een bijzondere positie in vergelijking met vrouwen uit andere culturen. Herodotus merkte dat in zijn *Historiën* al op:

In overeenstemming met het eigenzinnige klimaat dat er heerst en het feit dat hun rivier zich anders gedraagt dan elke andere rivier, zijn bijna alle Egyptische gewoonten en gebruiken het tegenovergestelde van die van overal elders. Zo gaan de vrouwen naar de markt en drijven handel, terwijl de mannen thuis blijven en weven. De mannen dragen lasten op hun hoofd, de vrouwen op hun schouders. De vrouwen urineren staand, terwijl de mannen dat zittend doen.

Hoewel Herodotus het lang niet altijd bij het juiste eind heeft, is zijn observatie hier treffend. Egyptische vrouwen hadden juridisch gezien dezelfde status als Egyptische mannen, maar hun sociale en economische mogelijkheden waren beperkter – hierdoor was er in het dagelijks leven lang niet altijd sprake van volledige gelijkheid. Ze staan bekend als de meest zelfstandige vrouwen van de oudheid. Daarom is het niet verwonderlijk dat hun unieke positie wetenschappers al zo lang fascineert.

SNEL ZELFSTANDIG

Egyptische vrouwen zijn vaak de dochter of gemalin binnen het gezin. De meest voorkomende titels die vrouwen in het Nieuwe Rijk droegen, waren dan ook ‘meesteres van het huis’ en ‘echtgenote’. Egyptische kinderen erfden van hun vader en moeder – ook dochters hadden recht op een deel van het familiebezit. Hoewel het de gewoonte was dat alleen de oudste zoon voor de begrafenis van de ouders en de verdeling of het beheer van het bezit zorgde, was het niet onmogelijk dat een dochter dat deed.

Vrouwen verlieten bij het huwelijk hun ouderlijk huis om met hun kersverse echtgenoot een eigen huishouden te stichten. Desondanks bleef de band met de eigen familie dikwijls hecht. Zowel van mannen als vrouwen werd verwacht dat ze voor hun ouders zorgden. Zo niet, dan kon dat gevolgen hebben. In het testament van mevrouw Naunakhte uit de regering van Ramses V (papyrus Ashmolean 1945.97) ontnemt ze resoluut enkele van haar kinderen het recht op haar persoonlijke – en aanzienlijke – legaat. Haar dochters Hensjene en Chanoeb verloren hun deel van de erfenis omdat ze, in tegenstelling tot haar andere kinderen, Naunakhte niet hielpen met haar levensonderhoud.

Beeldje van een meisje
Nefertemaoe, gemaakt
na haar overlijden in
opdracht van haar moeder
Nebethetep, waarschijnlijk
uit Thebe (Museo Egizio,
Turijn).

Toch was het huwelijk voor vrouwen ook een manier om onafhankelijk van haar familie te worden. De egyptologe Janet Johnson suggereert zelfs dat Egyptische vrouwen eerder zelfstandig waren dan mannen – aangezien vrouwen het ouderlijk huis over het algemeen jonger verlieten en ze al hun deel van de erfenis meekregen. Mannen daarentegen moesten wachten op hun deel van de erfenis en soms op het recht van zelfbeschikking tot hun vader overleden was of afstand wilde doen van zijn positie als hoofd van de familie. Zo ging een vrouw met een sterkere economische positie het huwelijk in dan haar toekomstige echtgenoot. Al stapten Egyptische meisjes vaak aanzienlijk jonger in het huwelijksbootje dan jongens. De vraag is of wel een tienermeisje bij machte was om de situatie in haar nieuwe thuis naar haar hand te zetten, ook al werd ze gesteund door haar eigen familie.

DE HOOPVOLLE MAN

Over de huwelijksluiting zelf is weinig bekend. Er is geen religieuze ceremonie of registratie door de Egyptische staat bekend uit de bronnen. Het lijkt er soms op dat echtparen simpelweg samen een huis betrokken. Toch zijn er aanwijzingen dat de trouwdag meer inhield dan dat. In huwelijksteksten uit de 7de en 6de eeuw voor Christus (geschreven in abnormaal-hiëratisch schrift) staat hoe een man zijn toekomstige vrouw komt ophalen in haar ouderlijk huis. Daarbij zweert hij ter plekke een eed, over alles wat haar toekomt bij de god Amon en de koning in geval van scheiding.

Een tekst uit de 20ste dynastie (ostracon British Museum EA 65936) uit Deir el-Medina lijkt een gelijksoortige situatie te beschrijven. Die tekst bevat een lijst van spullen die een hoopvolle man naar het huis van zijn geliefde had gebracht. Maar hij werd door de dame en haar familie weggestuurd. Hij komt zelfs

nog een tweede keer terug, maar wordt ook dan afgewezen. De tekst lijkt een ontwerp te zijn voor een formele klacht die hij wilde indienen. Wat hij hiermee probeerde te bereiken is niet helder, want het lijkt erop dat het meisje absoluut niet van plan was met hem te trouwen. Misschien was er ooit een huwelijksbelofte gedaan die inmiddels niet meer gehonoreerd zou worden.

Tijdens het huwelijk was er een verwachting van affectie en samenwerking tussen de echtgenoten. Huwelijksse trouw werd serieus genomen en overspel sterk afgekeurd. In de abnormaal-hiëratische huwelijkscontracten is overspel door de vrouw 'de grote zonde die men vindt in een vrouw' als reden voor een scheiding genoemd.

Dat betekent niet dat het bij mannen gedoogd werd. Papyrus British Museum EA 10416, een brief daterend uit de 20ste dynastie, maakt melding van een hoogoplopende ruzie over een getrouwde man die al driekwart jaar een buitenechtelijke relatie had met zijn buurvrouw. Familieleden dreigden de schuldige vrouw en haar naasten zelfs in elkaar te slaan. Ze vonden de verhouding onacceptabel en eisten dat de man officieel van zijn huidige vrouw scheidde, voordat hij met een ander verder ging.

ERUITGOOIEN OF VERTREKKEN

Scheidingen waren niet ongebruikelijk in Egypte en konden ook door de vrouw geïnitieerd worden. Toch was dit vooral voor vrouwen een ingrijpende gebeurtenis. In de abnormaal-hiëratische teksten wordt het omschreven als 'gegrepen worden door het zware lot'. De termen voor scheiden, namelijk 'eruitgooien' – of 'vertrekken' als de vrouw de scheiding initieert – zijn letterlijk zo op te vatten. In de meeste gevallen moest de vrouw het huis van haar man vermoedelijk verlaten en was ze gedwongen elders onderdak zoeken.

Een belangrijk reden voor een scheiding was onvruchtbaarheid. Hoewel adoptie ook een mogelijkheid was om de familielijn door te zetten, was het uitblijven van een zwangerschap voor veel vrouwen vast een reden tot groot verdriet. In vergelijking met vrouwen zoals Naunakhte – die maar liefst acht nog levende kinderen had aan het einde van haar leven – werden kinderloze vrouwen als bijzonder meelijwekkend gezien door hun omgeving. Tegelijkertijd stonden er in medische teksten recepten voor contraceptie; zwangerschap was dus zeker niet altijd gewenst.

Zwangerschap en baren golden als een bron van zorgen en angst. Zoals in alle vroege samenlevingen waren de gezondheidsrisico's voor vrouwen bij zwangerschap aanzienlijk, en sterfte in het kraambed was een terugkerende tragedie. Religieuze (magische) hulpmiddelen werden aangewend om zwangere vrouwen en jonge moeders te beschermen. De goden Bes en Taweret waren voor hen bij uitstek de beschermgoden.

EEN ZWAKKE GROEP

Een ander mogelijk onheil was het vroeg overlijden van de echtgenoot, omdat weduwen tot de zwakste groepen in de samenleving behoorden. Egyptische echtelieden erfden namelijk niet automatisch van elkaar – als een man onverwachts overleed en hij geen voorzieningen had getroffen voor zijn vrouw verviel zijn volledige bezit aan zijn kinderen. Bij gebrek aan nazaten kwam het bezit aan zijn eigen familie toe.

Een optie om een echtgenote zekerheid te verschaffen was door haar juridisch te adopteren als 'dochter' waardoor ze wel kon erven. Die situatie is beschreven in de beroemde Adoptiepapyrus uit het einde van het Nieuwe Rijk (papyrus Ashmolean Museum 1945.96), waarbij de man Nebnefer zijn echtgenote Nanefer adopteert. Een van zijn zussen is ook

Vrouwelijke criminelen kregen dezelfde behandeling en bijbehorende straf als mannen

aanwezig en keurt het document goed.

Ook voor hun begrafenis waren vrouwen afhankelijk van de gunsten van hun familie. Er zijn bijzonder weinig vrouwen die een eigen graf bezaten, alhoewel ze dit soms wel konden bekostigen. Mogelijk was er toestemming nodig om een graf te mogen aanleggen of hoorde het recht op de bouw van een graf bij een publieke functie die vrouwen niet konden bekleden. Of was het misschien de sociale verantwoordelijkheid van de echtgenoot om zijn vrouw te begraven en was het onkies om het zelf te regelen? In elk geval zijn vrouwen meestal in het graf van hun man bijgezet of in dat van een mannelijk familielid. Vrouwen met minder vermogen zijn op een eenvoudige wijze begraven.

MEVROUW TSENHOR

Het leven van de vrouw beperkte zich niet alleen tot de familie en het huishouden. Al uit heel vroege bronnen wordt duidelijk dat vrouwen, net als mannen, zelfstandig juridisch konden opereren – door bijvoorbeeld een contract aan te gaan, als getuige op te treden of een eed af te leggen – zonder tussenkomst van een man. Ook konden ze zelfstandig kinderen adopteren en waren ze in staat om over bezit (zowel roerende als onroerende goederen) autonoom te beschikken: het te verwerven, te erven en er afstand van te doen.

Dat vrouwen in mindere mate voorkomen in juridische documenten heeft meer te maken met sociale factoren dan met juridische beperkingen. Een beroemd voorbeeld van zo'n zelfredzame vrouw die over haar

Houten beeld van een dame, waarschijnlijk uit Thebe (Museo Egizio, Turijn).

Boven: Beeldje van de godin Moet, herkenbaar aan de dubbele kroon, met een kind op schoot als het symbool van het moederschap (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Onder: Houten beeld van de godin Taweret uit Deir el-Medina, beschermgodin van zwangerschap, kinderen en vruchtbaarheid, 40 cm hoog (Museo Egizio, Turijn).

eigen bezit besliste, is mevrouw Tsenhor. Ze kwam uit een familie van *choachtieten*, een beroepsgroep die betaald werd voor de uitvoering van begrafenisceremonies en voor de verzorging van een graf met de daarbij behorende mummies. De documenten in het archief van Tsenhors familie beschrijven hoe een aantal vrouwen – vooral zichzelf en haar dochter – bedreven zijn in het kopen en verkopen van land, slaven en dieren en hoe ze omgaan met verschillende erfeniskwesties. Hieruit blijkt dat Tsenhor prima in staat was om haar eigen belangen te behartigen.

Een ander voorbeeld is een lange tekst uit het Nieuwe Rijk, de Wilbour-papyrus in het Brooklyn Museum in New York. Die bevat een overzicht van geïnde belastingen voor landpercelen onder de naam van de eigenaar. Van de 2110 percelen waarvan de eigenaar bekend is, zijn er 228 toegeschreven aan vrouwen, iets meer dan 10%.

EEN TUNIEK VOOR EEN ARMBAND

De meeste activiteiten waar vrouwen zich mee bezighielden – zoals het inslaan en de bereiding van voedsel, het bestieren van het huishouden en de verzorging van kinderen – vonden plaats in en om het huis. Die activiteiten konden worden uitgebreid om het gezin van extra inkomsten te voorzien. Bijvoorbeeld door te werken als wasvrouw, weefster of dienstster, maar ook in de bereiding van brood en bier.

Vrouwen ruilden producten met hun directe burens, maar ze stonden soms ook op de lokale markt. Dat blijkt uit afbeeldingen in graven waar vrouwen aanwezig zijn in marktscènes; ze handelen actief in brood, bier, vis en groente, maar ook in kleding of sandalen. Ook schriftelijke bronnen bieden soms een inkijkje in het doen en laten van vrouwelijke handelaars. Een ostracon (Deir el-Medina 116) vermeldt een dame die wol ruilt voor een aantal koperstukken. En een andere (Deir el-Medina 117) gaat over twee vrouwen die onderhandelen over de uitwisseling van een tuniek voor een armband.

Een ander belangrijk beroep was dat van voedster. Om een professionele voedster te kunnen worden, moest je als vrouw in staat zijn om een kind van een ander te zogen en te verzorgen. In theorie was dit beroep dus voor iedere vrouw toegankelijk. Dat betekent niet dat dit beroep als onbelangrijk werd gezien. Juist omdat veel vrouwen in het kraambed overleden of niet in staat waren om hun eigen kind te zogen, was de professionele voedster onmisbaar in de maatschappij. Regelmatig krijgt een voedster dan

De man kwam zelfs nog een tweede keer terug, maar werd weer afgewezen

ook een eervolle vermelding bij de familie waar ze voor werkte, bijvoorbeeld in een afbeelding op een grafstèle.

CARRIÈREVROUWEN

Het beroep van voedster kon vrij lucratief zijn. Een bron uit Deir el-Medina laat zien dat een voedster evenveel betaald kreeg als een dokter voor de zorg voor de moeder en een pasgeboren kind. Een tekst op papyrus (papyrus Caïro 30604) uit 232 v.Chr. is de oudst bekende arbeidsovereenkomst van een voedster. Met behulp van diverse juridische clausules verzekert de voedster – die zelf onderhandelt met haar mannelijke werkgever – zich van kost en inwoning, een goed loon en een aantal verzekeringen voor het geval haar werkgever haar voortijdig wil laten gaan. Het contract wordt afgesloten voor een periode van drie jaar. Mocht de voedster zelf besluiten eerder te vertrekken – bijvoorbeeld omdat ze geen melk meer kan geven of omdat ze zwanger is – dan moet ze een vergoeding betalen en zorgen voor een vervangster. Dit contract doet niet onder voor moderne arbeidsovereenkomsten.

Enkele uitzonderlijke vrouwen waren in staat om een carrière op te bouwen buitenshuis, in het openbare leven. Zo waren er vrouwen die werkten als dokter, schatbewaarder en zelfs als schrijfster. In een tekst uit 106 v. Chr. (papyrus München 96) wordt zelfs specifiek een ‘schrijfster van juridische documenten en goddelijke boeken van Thoth’ genoemd. Ze was dus niet zomaar een simpele dorpsklerk maar heeft een hoge positie in de bureaucratie bekleed.

Dat geldt ook voor Senchonsis uit Thebe, die in de 2de eeuw v.Chr. leefde. In haar opdracht zijn documenten opgesteld door verschillende schrijvers (bijv. papyrus British Museum EA 10613), wat aantoont dat ze aan het hoofd stond van een schrijversatelier van een tempel.

100 STOKSLAGEN

Vrouwen hadden in principe gelijke rechten en plichten als mannen in het Egyptische rechtssysteem. Ze waren, net als mannen, verantwoordelijk voor hun eigen daden, binnen zowel civiel als crimineel recht. Dat betekent dat ze de mogelijkheid hadden om uit eigen beweging een rechtszaak aan te spannen, maar ook dat ze in hun eigen naam vervolgd konden worden.

Een papyrus in Brooklyn (inv. nr. 35.1446) beschrijft hoe Tihenoet haar eigen vader aanklaagt. De vader wordt erin geciteerd: ‘Mijn dochter Tihenoet klaagt mij aan en zegt: “Mijn vader heeft een fout begaan. Mijn bezit, wat aan mij is gegeven door mijn echtgenoot, is bij hem. Maar hij gaf dit bezit aan zijn vrouw Senebtisy. Laat het aan mij worden teruggegeven,” zo spreekt zij.’ Omdat de tekst aan het einde is afgebroken, is niet duidelijk hoe het conflict tussen Tihenoet en haar vader is beslecht.

Boven: Houten beeldje van de godin Taweret met het gezicht van koningin Teje, herkomst onbekend, 15 cm hoog (Museo Egizio, Turijn).

Onder: Kalkstenen beeldje van de dame Tanefret, waarschijnlijk uit een grafkapel in Thebe (Museo Egizio, Turijn).

Dubbelbeeld van de vrouwen Idet en Roeioe, een zeldzaam voorbeeld van een groepsbeeld zonder man, mogelijk zijn dit een moeder en dochter (Museo Egizio, Turijn).

Bij het opstellen van juridische documenten konden vrouwen optreden als getuigen, zoals in een tekst waarin een vrouw geciteerd wordt in de rechtszaak tegen een andere vrouw (ostracon British Museum 65930): ‘Een manifestatie van god heeft mij getroffen, zodat ik bekende dat ik heb gezien dat deze vrouw het heeft gestolen.’ Vrouwelijke criminelen kregen dezelfde behandeling en bijbehorende straf wanneer zij de wet overtraden als mannelijke misdadigers.

Een voorbeeld hiervan is een tekst uit de regering van Seti II, waarin wordt beschreven dat drie mannen en één vrouw ieder 100 stokslagen kregen voor het maken van valse beschuldigingen (ostracon Caïro CG 25556). Een andere ostracon uit dezelfde tijd noemt een vrouw Heria die wordt verdacht van diefstal, al ontkent ze dat zelf ten stelligste (ostracon British Museum EA 65930). Haar huis is doorzocht en de gestolen spullen werden aangetroffen waarna de rechtbank haar schuldig verklaart en veroordeelt tot executie.

De Egyptische vrouw had een speciale positie. Haar leven kon heel anders zijn dan dat van vrouwen uit andere oude culturen, zoals Herodotus terecht heeft opgemerkt. Naast dezelfde soort vreugdes, sores, overwinningen en problemen in de wereld van huis en haard, hadden Egyptische vrouwen ogenschijnlijk meer mogelijkheden dan hun tijdgenotes in andere landen. Het verklaart ten dele ook waarom de koninginnen in Egypte een grote vrijheid van handelen hadden.

Zijzelf en haar dochter waren bedreven in het kopen en verkopen van land, slaven en dieren

Nico Staring

Zoete verzen

De liefdesgedichten uit het Nieuwe Rijk gaan over verlangen, genegenheid en romantiek.

Maar ook over onbeantwoorde liefde en regelrechte afwijzing.

De Oudegyptische literatuur is rijk aan verhalen over vrouwen, maar in het Nieuwe Rijk is de vrouw vooral het onderwerp in de liefdespoëzie. Het gaat om zo'n vijftig teksten en enkele losse fragmenten – bekend van vier grote verzamelingen: papyrus Chester Beatty I; papyrus Harris 500; het papyrusfragment Turijn 1996 en ten minste eenendertig scherven van een beschreven aardewerken vaas in het Egyptisch Museum in Caïro. De teksten zijn geschreven in het hiëratisch (cursief) schrift en bestrijken de periode van de 19de en 20ste dynastieën (ca. 1292-1077 v.Chr.). Ze zijn allemaal afkomstig uit Thebe: papyrus Harris 500 is gevonden bij de dodentempel van Ramses II, het Ramesseum, en de rest is opgegraven in het arbeidersdorp Deir el-Medina.

De Egyptische teksten zelf duiden de liefdesgedichten aan als 'zoete verzen' of 'zang/woorden van (groot) vermaak'. Dat geeft aan dat ze waarschijnlijk hardop voorgedragen of gezongen werden, eventueel met muzikale begeleiding. Waarom is er sprake van liefdespoëzie? Die term benadrukt het literaire karakter van de teksten, zoals blijkt uit hun stijl en fraseologie. Zo wordt in papyrus Chester Beatty I gebruik gemaakt van woordspel op basis van homonymie. De eerste en laatste zin van de tweede strofe (Egyptisch

senet, 'tweede') beginnen en eindigen met woorden die hetzelfde zijn geschreven, maar een andere betekenis hebben: *sen*, letterlijk: 'broer', en *senet*, letterlijk: 'zuster'. Het zijn de woorden die geliefden voor elkaar gebruikten.

De hoofdthema's van de liefdesgedichten, meestal monologen vanuit het perspectief van de man of van de vrouw, zijn bijna universeel. Ze gaan over verlangen, genegenheid en romantiek, maar ook over onbeantwoorde liefde en regelrechte afwijzing. De manier waarop de geliefden elkaar beschrijven geeft een mooi beeld van het Oudegyptische schoonheidsideaal, zoals in deze passages uit papyrus Chester Beatty I:

*Uniek is mijn geliefde, ongeëvenaard,
de mooiste van allemaal.*

Ze is als de ster die verschijnt

aan het begin van een voorspoedig jaar.

Hoog is haar nek, haar borsten luisterrijk,

haar haren als zuiver lapis lazuli.

Haar armen overtreffen goud,

als lotusknoppen zijn haar vingers.

De natuur speelt een grote rol in de beeldspraak. De vogelvangst, zoals gebruikt in het volgende gedicht in papyrus Harris 500 (gesproken door de vrouw), doet denken aan de afbeelding op een ostracon uit Deir el-Medina:

*Het gekrijs van de gans klinkt schel,
gevangen in mijn val.
Mijn liefde voor jou beteugelt mij,
en ik kan me niet losmaken.
Ik zal mijn netten verzamelen,
maar wat ga ik tegen mijn moeder zeggen,
Naar wie ik dagelijks terugkeer,
beladen met mijn vangst?
Vandaag heb ik geen val gezet,
want mijn liefde voor jou heeft mij gevangen!*

*Pagina rechts: Meri-Meri met zijn vrouw,
detail uit hun graf in Sakkara, regeringstijd
van Amonhotep III (Rijksmuseum
van Oudheden, Leiden).*

*Onder: Ostracon uit Deir el-Medina met een
schets van een vrouw in feesttenue, zittend
op een krukje met een baby aan haar borst,
naast haar staat een snaterende eend
(Museo Egizio, Turijn).*

Opvallend is de rol van de vrouw in de gedichten, omdat ze in onze ogen heel geëmancipeerd overkomt. Alle moeite ten spijt ondervond de verteller in papyrus Chester Beatty I dat een vrouw niet zomaar op zijn avances inging:

**‘Haar armen
overtreffen goud / als
lotusknoppen zijn
haar vingers’**

*Wat betreft datgene wat ze me heeft aangedaan,
mijn geliefde,
moet ik erover zwijgen?
Mij te laten staan voor de ingang van haar huis,
terwijl zij naar binnen ging.
Ze zei niet eens: ‘Je bent welkom!’
en zo ontnam ze me mijn avond.*

5

Een belangrijke zaak

Lara Weiss

Voor een salaris van brood, bier en dadels

Irene Morfini

Lara Weiss

Een belangrijke zaak

De werklieden van Deir el-Medina staken veel tijd in de bouw en decoratie van het graf voor hun koning of koningin. Nadat ze de gangen grofweg uithakten, deden ze het fijne werk met kleine steekbeitels, houten winkelhaken en penselen. En als ze klaar waren, begonnen ze gewoon met het volgende graf.

De bouw van een graf voor leden van de koninklijke familie was een hele operatie. Er moest een geschikte plek in het Dal der Koningen of het Dal der Koninginnen worden gevonden, daarna werd het graf in de rotsen uitgehakt en vervolgens gedecoreerd. Dat duurde vaak jaren en vereiste een goede planning en organisatie van de werkzaamheden. De Egyptische term voor graf *pa cher* werd alleen voor koninklijke graven gebruikt. En omdat de hoofdtaak van de werklieden de aanleg van koninklijke graven was, noemden de Egyptenaren de instelling die de bouw coördineerde kortweg ‘het Graf’. De mannen die het werk uitvoerden werden ‘(werk)ploeg van het Graf’ genoemd. Ze waren gehuisvest in een speciaal daarvoor gebouwd dorp dat inmiddels onder de naam Deir el-Medina bekend is.

Deir el-Medina is vermoedelijk aan het begin van de 18de dynastie gepland, vooral tijdens de regeringstijd van Amonhotep I die later een belangrijke beschermgod van het dorp en de hele regio Thebe werd. Maar het eerste archeologische bewijs dateert in de regeringstijd van zijn opvolger Thoetmosis I. Deir el-Medina bestond aanvankelijk uit ongeveer veertig en later uit zo’n zestig

huizen, bewoond door een werkploeg van voormannen, schrijvers, ambachtslieden (beeldhouwers en tekenaars/schilders) en hun gezinnen.

Deze ploeg stond onder direct gezag van de vizier, de hoogste Egyptische gezagsdrager na de koning. Aangezien het dorp aan de rand van de woestijn betrekkelijk geïsoleerd lag, was er een groep assistenten in dienst om de arbeiders te voorzien van water, voedsel, brandhout, enzovoort. Dit hulppersoneel woonde niet in de dorpsgemeenschap zelf, maar in de nabije omgeving. De werkploeg van het Graf was verdeeld in twee helften: links en rechts. Elke helft werd geleid door een voorman, die samen met de dorpschrijver de *leading men* van de gemeenschap vormde.

De levensstandaard van de arbeiders was vrij hoog. Zeker in de 19de en aan het begin van de 20ste dynastie was de betaling vrij goed en kregen de werklieden extra inkomsten door het maken van handwerk – meubilair, mummiekisten en sandalen – voor de andere dorpelingen. De bestudering van de bewoners van dit dorp is interessant omdat ze een unieke hoeveelheid tekstuele en archeo-

Gang W is 25 ellen lang en 6 ellen breed, terwijl gang Z ongeveer 14 ellen lang is

Boven: Het dorp Deir el-Medina (foto: Rob Demarée).

Onder: Stèle van de beeldhouwer Karo met zijn familie uit Deir el-Medina, kalksteen, 76 cm hoog
(Museo Egizio, Turijn).

logische gegevens hebben nagelaten die veel informatie geven over de algemene levensomstandigheden, maar ook over hun voornaamste taak: de bouw en decoratie van de koninklijke graven.

PAPYRUS MET PLATTEGROND

De teksten vertellen heel weinig over de graven van koninginnen, maar onthullen wel iets over de aanleg van prinsengraven in het Dal der Koninginnen. Zoals een inspectiecommissie die na ernstige berichten over grafroverij ook het Dal der Koninginnen aandeed. En er is een aantal lijsten over bouwmaterialen als hout en touwen. In totaal zijn er maar acht ostraca (beschreven kalksteenbrokken) uit Deir el-Medina gepubliceerd die het Dal der Koninginnen noemen – tegenover een berg verwijzingen naar graven van koningen.

Het mooiste voorbeeld van een grafontwerp hangt in het Museo Egizio in Turijn. Het is een papyrus met de plattegrond van het graf van koning Ramses IV (zie p. 82-83). Er zijn verschillende gangen en kamers en ook de locatie van koninklijke schrijnen en de cartouchevormige sarcofaag zijn op de plattegrond aangegeven. Net als in de Egyptische kunst combineert de plattegrond verschillende perspectieven. De deuren zijn in vooraanzicht getekend, terwijl het grootste deel van de plattegrond in bovenaanzicht is.

De architect die deze plattegrond heeft gemaakt, nam niet de moeite het graf op schaal te tekenen. Zo zijn de gangen W en Z op de plattegrond ongeveer even lang terwijl ze in het echt bijna 11

Beeld van de werkmán
Nebanen uit Deir
el-Medina met een
standaard waarop een
beeldje van Amon-
Re zit, dit houten
beeld is gemaakt
door Nebanens zoon
Thothnefer (Museo
Egizio, Turijn).

Egyptische ellen (ca. 6 meter, een Egyptische el was ongeveer 52,5 cm) van elkaar verschillen. De correcte afmetingen staan in het hiëratisch, het Egyptische schrijfschrift, naast de tekening. Gang W is 25 ellen lang en 6 ellen breed, terwijl gang Z ongeveer 14 ellen lang is.

Bij de deuren is vermeld dat ze verzegeld zijn – waardoor sommige Egyptologen denken dat de plattegrond bij het eindrapport van de werkzaamheden hoorde en niet bij de planning voorafgaand aan de begrafenis van de koning. Maar bewaard gebleven schetstekeningen van plattegronden, bouwonderdelen en ook doorsneden en teksten op andere papyri wijzen wel degelijk op een deugdelijke planning vooraf. Dat lijkt ook wel zo praktisch.

WERK IN UITVOERING

Het koningsgraf was een belangrijke zaak. De vizier koos niet alleen de werklieden, maar ook een geschikte locatie voor het graf. Als die was gevonden, werd het koningsgraf in de rotsen uitgehakt. Daarvoor gebruikten de Egyptenaren werktuigen van gehard koper en harde steensoorten als dioriet. Koper is dan wel een zacht materiaal, maar als het gesmeed is, wordt het heel veel harder en is het bruikbaar voor de bewerking van kalksteen. De donkere gangen waren verlicht met toortsen. Die werden gemaakt van stokken omwikkeld met lappen textiel, gedrenkt in een mengsel van olie en zout om zo min mogelijk rookvorming te veroorzaken. Rook en roet was niet alleen een probleem voor de zuurstofvoorziening van de

Boven: Ontwerp op papyrus van het voetenbord van een bed, uit Deir el-Medina (Museo Egizio, Turijn).

Onder: Boot van de zonnegod in het graf van Horemheb in het Dal der Koningen, in schets en deels uitgehakt (foto: Rob Demarée)

werklieden, maar konden ook de decoraties van het graf aantasten.

Wanneer een Egyptische koning plotse-ling overleed, bleef diens graf vaak onafge-maakt. Voor de moderne wetenschap is dat een prettige bijkomstigheid, want juist in die graven kunnen we de werkzaamheden van de Egyptische werkploegen goed bestuderen. Een mooi voorbeeld is het graf van Horemheb (KV 57) waar aan de hand van de haksporen op de muren van de onvoltooide kamers een recon-structie van de bouwtechniek mogelijk is.

De kalksteen in de bergen van het Dal der Koningen en het Dal der Koninginnen is van wisselende kwaliteit. Sommige gedeelten zijn heel bros met leesteenachtige laagjes en op andere plaatsen is de steen juist keihard. Brokkelige steen (Arabisch: *taffla*) was vooral ook in het Dal der Koninginnen een groot probleem. Soms zijn extra steunpilaren in de gangen neergezet om instortingen te voorkomen. Voor het hakken gebruikten de steenhouwers zoveel mogelijk de natuurlijke breukvlakken van de steen en bewerkten de rotsblokken met grote beitels en hamers. Het puin werd vervolgens met rieten en leren manden naar buiten gedragen.

Nadat de gangen grofweg waren uitge- hakt, gebeurde het fijne werk met kleine steekbeitels. De rechte stand van de muren werd bepaald met gespannen touwen, maar ook met houten winkelhaken en

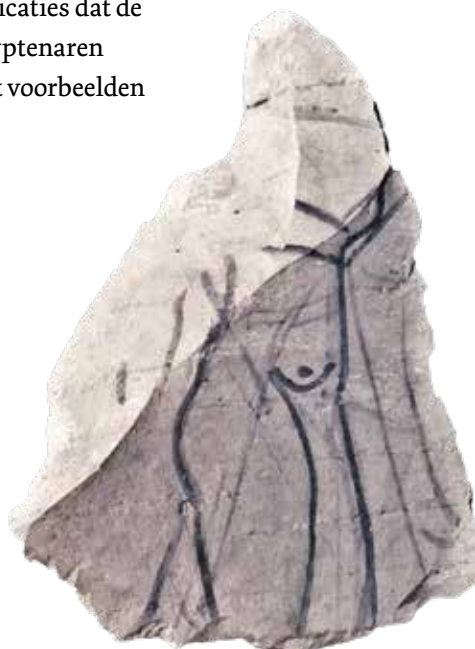

maatstaven. Daarna maakten de werkliu- de muren glad met een puimsteenachtige wrijfsteen en vulden eventuele gaten op met gips om een plat oppervlak te creëren. Waar nodig metselden ze de muren ook nog op. Vervolgens smeerden ze een laagje gips op de muren en waren de gangen en kamers klaar om gedecoreerd te worden.

DOORSCHIJNENDE JURK

Het uithakken van de reliëfs of het beschi- lderen van de muren gebeurde pas nadat er eerst met rode inkt schetsen op de muur waren getekend. De Egyptenaren gebruikten vrijwel altijd een raster om de proporties precies goed te krijgen. Bij de voortekeningen in het graf van Horemheb waren enkele lijnen al voldoende voor de figuren: meestal één verticale en drie horizontale hulplijnen. Ook is in zijn graf duidelijk te zien dat eerst de tekeningen van goden en mensen zijn gemaakt en daarna pas de hiërogliefen – misschien door een andere tekenaar/schrijver.

Egyptologen nemen aan dat de reden om met de figuren te beginnen vooral van praktische aard was omdat de oriëntatie op de muur zo helder was en meteen duidelijk werd hoeveelheid ruimte er voor de teksten over was. Er zijn enkele indicaties dat de Egyptenaren met voorbeelden

Boven: Beitel uit Deir el-Medina (Museo Egizio, Turijn).

Links onder: Detail uit de grafdecoratie van Horemheb in het Dal der Koningen, met een schets in rood, gecorrigeerd met zwarte inkt, en een gedeeltelijke bewerking in reliëf.

Rechts onder: Ostracon uit het Dal der Koninginnen met een schets van een koningin (Museo Egizio, Turijn).

werkten. Zo vond de Italiaanse egyptoloog Schiaparelli in het Dal der Koninginnen een schets op een ostracon die veel lijkt op het lichaam van een koningin met een doorschijnende jurk in graf QV 42.

Reliëfs werden eerst met een gipslaag bepleisterd zodat daarna de verf beter op de kalksteen bleef hechten. Kalksteen absorbeert anders een te grote hoeveelheid van de verf. De kleuren werden met een penseel aangebracht. Egyptenaren brachten bijna nooit kleurschakeringen aan en mengden hun kleuren ook niet. Elke kleur werd apart op de muur gebracht, dus eerst de bruine lichamen

en – in het graf van Horemheb – een lichtblauwe achtergrondverf, en daarna pas de binnentekening met details en de omlijning van de figuren met zwarte inktverf.

Wanneer de decoratie vrijwel gereed was, kon de stenen sarcofaag met het lichaam de grafkamer in worden geslept. Dat gebeurde met touwen en haspels. Als die uiteindelijk op zijn plaats stond, werden de zijkamers gevuld met de bijgaven en de deuren – na diverse rituelen – verzegeld. De koning of koningin was nu klaar voor de reis naar het hiernamaals. En de werkploeg van Deir el-Medina kon beginnen aan het volgende graf.

**Eerst
werden de
goden en
mensen
getekend,
daarna
pas de
hiërogliefen**

*Detail van een
grafschildering in graf 42 in
het Dal der Koninginnen,
een koningin offerend voor
Osiris (foto: CEDEA
F. Ibrahim).*

Irene Morfini

Voor een salaris van brood, bier en dadels

Het was hard aanpoten voor de grafbouwers in het Dal der Koninginnen.

Maar verrassend genoeg waren er ook talloze vrije uren en feestdagen.

Het staat allemaal in het 'journaal van de necropool'.

Het 'journaal van de necropool' is een lang document op papyrus over het werk dat is uitgevoerd door de ambachtslieden en kunstenaars van de gemeenschap van Deir el-Medina. Zij werkten aan de bouw van de graven in het Dal der Koningen en het Dal der Koninginnen. Het gaat om een verzameling gedetailleerde en chronologisch geordende aantekeningen over uiteenlopende handelingen en activiteiten.

De bewaarde teksten geven meer informatie over het werk in het Dal der Koningen dan over het Dal der Koninginnen. Maar er zijn enkele ostraca (brokken kalksteen of potscherven met inscripties) in het Museo Egizio in Turijn (nrs. 57031, 57036 en 57037) met wat alledaagse notities over het werk aan de graven van vier zonen van Ramses III in het Dal der Koninginnen. Ze dienden als conceptteksten voor de samenstelling van de officiële journaalnotities op een later moment.

De organisatie omtrent de bouw van de koninklijke graven was, zo blijkt, behoorlijk ingewikkeld. Allereerst was het noodzakelijk om een locatie uit te kiezen in een van de wadi's (dalen), verder moest er een concept-plattegrond van het graf komen en een planning van de decoratie. Daarna volgde een raming van de voortgang van het werk en

een berekening van de benodigde tijd.

Tegelijkertijd werden alle belangrijke verrichtingen die plaatsvonden tijdens het werk opgeschreven en er was een administratie van de verdeling van gereedschap, de ontvangen voedselrantsoenen en andere goederen die eventueel nodig waren. De salarissen van de werklieden, die met hun families in het dorp woonden, bestonden uit producten als brood, graan, bier, groenten, dadels, vlees, honing en vis. Al met al resulteerde het in een enorme hoeveelheid bureaucratistische documentatie.

ACHT WERKDAGEN PER WEEK

Voor de uitvoering van hun belangrijke opdracht was de 'werkploeg' opgedeeld in tweeën: de 'rechterkant' en de 'linkerkant', beide onder leiding van een voorman ('de grote van de ploeg') die weer een assistent had. Vermoedelijk werkte elke kant aan een ander deel van het graf. Het gemiddelde aantal werklieden liep uiteen van ongeveer veertig man in de 19de en aan het begin van de 20ste dynastie tot zestig man in het midden van de 20ste dynastie.

De dieven bleken acht werklieden van Deir el-Medina

Tijdens het koningschap van Ramses IV is voor een korte periode het hoogste aantal werklieden van 120 gedocumenteerd (in papyrus Turijn 1891), maar dat aantal was op dat moment waarschijnlijk bij hoge uitzondering verhoogd om de bouw van het graf van de vroeg overleden koning zo gauw mogelijk te voltooien. Omdat het aantal werkdagen bepalend was voor het werkschema en voor de snelheid waarmee het graf werd afgemaakt, was het nodig om elke dag de aanwezigheid – of afwezigheid, wat opmerkelijk vaak voorkwam – van individuele werklieden bij te houden. Soms is ook de reden van absentie vermeld in het journaal.

Een werkweek in het Dal der Koningen en het Dal der Koninginnen bestond uit acht werkdagen. Een werkdag bestond uit twee diensten van ongeveer vier uur; elk met een pauze. De negende en tiende dagen waren rustdagen, waarop de mannen konden terugkeren naar het dorp om hun familie te zien. Omdat Deir el-Medina op enige afstand van de werkplaatsen lag, brachten de mannen tijdens de werkweek de nacht door in kleine hutten. De grootste van deze tijdelijke nederzettingen is het 'Station de Repos', gelegen

aan het pad tussen Deir el-Medina en het Dal der Koningen.

SCHADE DOOR PLUNDERAARS

Verrassend genoeg waren er talloze vrije dagen en feestdagen. De afwezigheid van individuele werklieden kon verschillende redenen hebben, zoals ziekte, een geboorte in de familie, het overlijden van een familielid, werk voor een meerdere, het uitvoeren van een andere klus, of om religieuze redenen. Op veel specifieke data was de hele ploeg vrij vanwege de viering van regionale festivals voor goden of godinnen, en uiteraard ook wanneer iedereen 'zich verheugde' over een koninklijke troonsopvolging of tijdens de begrafenis van een farao of prins.

De schrijver, die al die verschillende soorten gegevens dagelijks in het journaal opschreef, moest verslag uitbrengen aan de vizier van Opper-Egypte die kantoor hield in Thebe, aan de andere kant van de Nijl. De vizier bepaalde wat voor werk er moest gebeuren en controleerde op gezette tijden de voortgang totdat 'de valk (de farao) naar de hemel vloog (overleed) om één te worden met de zonnegod Re'.

Boven: Segment van het 'journaal van de necropool' (Museo Egizio, Turijn).

Onder: Koninklijke el van de opzichter van de graanpakhuizen Amenemope uit het einde van de 18de dynastie, hout, 52,5 cm lang (Museo Egizio, Turijn).

Wanneer het graf eenmaal was verzegeld, gebeurde het maar al te vaak dat het koninklijke 'huis der eeuwigheid' werd leeggehaald door grafrovers. In het journaal van jaar 17 van Ramses IX, in de derde maand van het Zaaizeizoen, dag 21, staat een notitie over een inspectiecomité dat langskwam bij het graf van koningin Isis in het Dal der Koninginnen om te bekijken wat voor schade er was toegebracht door plunderslaars. De dieven bleken acht werklieden van Deir el-Medina en kwamen uit twee families: Amenwa met zijn drie zonen en Pentaweret met zijn drie zonen.

Volgens Papyrus BM 10053 hadden ze al bekend in jaar 17, in de eerste maand van het Zaaizeizoen, dag 8, en volgens het journaal gingen ze nogmaals in de fout in jaar 17, de tweede maand van het Zaaizeizoen, dag 25. Bijgevoegd zijn hun verklaringen en de lijsten van gestolen goederen die ze aan verschillende personen hadden doorgespeeld. Hoe het met de dieven is afgelopen, weet niemand. Maar een paar jaar later zijn ze voorgoed verdwenen van de lijst met werklieden uit regeringsjaar 2 van Ramses X.

Links boven: Houten hamer uit Deir el-Medina (Museo Egizio, Turijn).

Rechts boven: Borstel of bezem van riet uit Deir el-Medina (Museo Egizio, Turijn).

Onder: Ostracon met aantekeningen over het vervoer van materialen naar het Dal der Koninginnen, waaronder touw, aardewerken potten en lampen; in de graven zijn al vijf lijkkasten en een doos met sjabtis (dienarenbeeldjes) neergezet (Museo Egizio, Turijn).

Magische spreuken en dodenboeken

Sara M. Demichelis

Moord op de farao

Ben Haring

Sara M. Demichelis

Magische spreuken en dodenboeken

De papyri uit Deir el-Medina – uit de collectie van het Egyptisch Museum in Turijn – zijn een bonte verzameling teksten en afbeeldingen. Met gedetailleerde plattegronden van graven in het Dal der Koningen, liefdesgedichten en voorspellingen over het leven van pasgeboren baby's. Samen geven ze een mooi inkijkje in het dagelijks leven van de dorpsbewoners.

Het Egyptisch Museum in Turijn bezit een belangrijke collectie papyri die is verworven door Bernardino Drovetti. Deze Italiaan was de Franse consul-generaal in Egypte tussen 1817 en 1820. Zijn collectie kwam in 1824 in handen van Karel Felix van Savoye, de koning van Sardinië, samen met andere door hem verzamelde oudheden. De handelaren van Drovetti waren voornamelijk actief in de Thebaanse regio en hoewel de precieze herkomst van de papyri en hun archeologische context niet bekend zijn, tonen de meeste teksten een rechtstreekse relatie met het dorp Deir el-Medina.

Jean-François Champollion, die het Oudegyptische schrift ontcijferde, was de eerste die de papyri bestudeerde toen ze net waren aangekomen in Turijn. Hij deed ook de eerste pogingen om papyri te reconstrueren die in kleine stukjes uiteen waren gevallen – moeilijk restauratiewerk dat ook nu nog een grote uitdaging is voor onderzoekers. Champollion was de eerste die een heel corpus van administratieve teksten beschreef en hij slaagde erin om fragmenten te identificeren van enkele uitzonderlijke manuscripten zoals de Koningslijst van Turijn, de

plattegrond van het graf van Ramses IV en de Satirisch-erotische papyrus.

De Italiaanse egyptoloog Ernesto Schiaparelli deed opgravingen in Deir el-Medina in 1905, 1906 en 1909 en vond er vele papyri, waaronder een Demotisch-Grieks archief, de schitterende Dodenboekpapyrus van Cha uit de 18de dynastie en veel fragmentarische rituele en funeraire teksten die dateren uit de Ramessidische periode (de 19de en 20ste dynastie). De Turijnse collectie van administratieve, literaire, magische en religieuze teksten uit Deir el-Medina geeft uitvoerige informatie over veel aspecten van het dagelijks leven in het dorp tijdens de Ramessidische periode.

Een groot aantal documenten heeft betrekking op de bouwwerkzaamheden aan de koninklijke graven. Op vele fragmentarische papyri zijn gedetailleerde plattegronden

De rots met het uitgehakte graf is weergegeven in een roze-bruine kleur met afwisselend rode en zwarte stipjes

Fragmentarische papyrus met een ontwerp voor de grafplattegrond van Ramses IV (Museo Egizio, Turijn, nr. C. 2038, CGT 55002).

van de koninklijke graven in het Dal der Koningen bewaard. De papyri bevatten tekeningen van architectonische elementen in de graven, zoals de gangen en kamers in plattegronden. De deuren zijn echter in vooraanzicht weergegeven. Elk onderdeel van het graf is apart benoemd in de hiëratische (cursieve) bijschriften, en de afmetingen worden gegeven in koninklijke ellen.

ZES RODE RECHTHOEKEN

Ten minste drie papyri hebben betrekking op de bouw van het graf van Ramses IV (KV 2). Volgens mijn interpretatie is de oorspronkelijke plattegrond hiervan bewaard op papyrus nr. CGT 55002. De verschillende elementen van het graf zijn met rood getekend en de muren van de kamers worden aangegeven met parallelle lijnen, maar de reeks gangen en kamers van deze plattegrond komen met geen enkel bekend graf in het Dal der Koningen overeen. De reden hiervoor is dat het project is aangepast na de dood van de koning.

In een nieuwe versie, die is getekend op de achterkant (het *verso*) van de papyrus, is de kamer veranderd in een grafkamer door de zuilen weg te halen en door twee kleine

opslagkamers toe te voegen. Die aangepaste plattegrond is ook bewaard gebleven (met enkele verschillen) op papyrus C. 1885. Hierop is de rots met het uitgehakte graf weergegeven in een roze-bruine kleur met afwisselend rode en zwarte stipjes.

In het midden van de grafkamer is de sarcofaag afgebeeld. De roze kleur ervan verwijst naar het graniet en de sarcofaag heeft de vorm van een cartouche, met een afbeelding van de koning centraal op het deksel en de godinnen Isis en Nephthys aan weerszijden van hem. Rondom de sarcofaag zijn zes rode rechthoeken in elkaar getekend. Ze stellen de reeks houten schrijnen voor die de sarcofaag van de koning omhulden, net zoals in het graf van Toetanchamon.

Een ander voorbeeld van een plattegrond van een koninklijk graf staat op een heel fragmentarische papyrus: het graf van Ramses VI (KV 9). Het is te herkennen aan de afmetingen van de gangen en de

kamers die zijn aangegeven met de hiëra-
tische bijschriften. Deze plattegrond toont
het graf in de omgeving van andere graven:
tot dusver is dit de enige bekende kaart van
het Dal der Koningen uit de oudheid. Op
een ander manuscript staan teksten die zijn
gebruikt bij de decoratie van de konings-
graven, zoals het Boek van de Hemelkoe (CGT
54078), waarin ook een afbeelding van deze
koe in zwarte verf te vinden is.

DORP VAN GOUDMIJNWERKERS

De oudste topografische kaart uit het oude
Egypte staat op een papyrus uit de 20ste
dynastie: het gaat om een mijnbouwgebied
in de Wadi Hammamat (Oostelijke Woestijn).
Dit document is opgesteld onder Ramses IV
ter herdenking van een van zijn expedities om
basaltsteen te winnen – dat in het Egyptisch
bechen heet.

De kaart toont een gebied met heuvels,
geschilderd in zwart en roze of in roze
met bruine stroken, dat wordt doorkruist
door wadi's, droge rivierbeddingen. De
verschillende kleuren geven de geologische
kenmerken van de bergen aan: de heuvels
van *bechen*-steen zijn zwart geschilderd en
de heuvels van metamorf graniet, terwijl
de kleur roze de plaatsen
aangeeft waar goud werd
gewonnen. In dit deel van
de bergen is ook een neder-
zetting voor goudmijnwer-
kers afgebeeld. Met vier
woningen, een kapel (blijk-
baar een *speos* uitgehouwen
in de rots en gewijd aan
'Amon van de Zuivere Berg'),
een stèle van Seti I, een water-
reservoir en een bron.

**De magische
teksten
beschermen de
gebruiker tegen
gevaarlijke
vijanden én tegen
schorpioenen en
slangen**

De kaart is gemaakt door de schrijver van Deir el-Medina, Amonnacht, zoon van Ipoej, die ook de maker was van de plattegrond van het graf van Ramses IV (C. 1885). Beide documenten maakten deel uit van het familiearchief en waren mogelijk opgeslagen in het graf van de schrijver, waardoor ze zijn bewaard.

LITERAIRE TRADITIES

In de Turijnse collectie bevinden zich ook enkele kopieën van literaire teksten uit het Middenrijk die deel uitmaakten van particuliere archieven in het dorp, zoals *Het Verhaal van Sinuhe*, *De Hymne aan de Nijl*, *De Leer van een Man aan zijn Zoon*, *De Leer van Ptahhotep*,

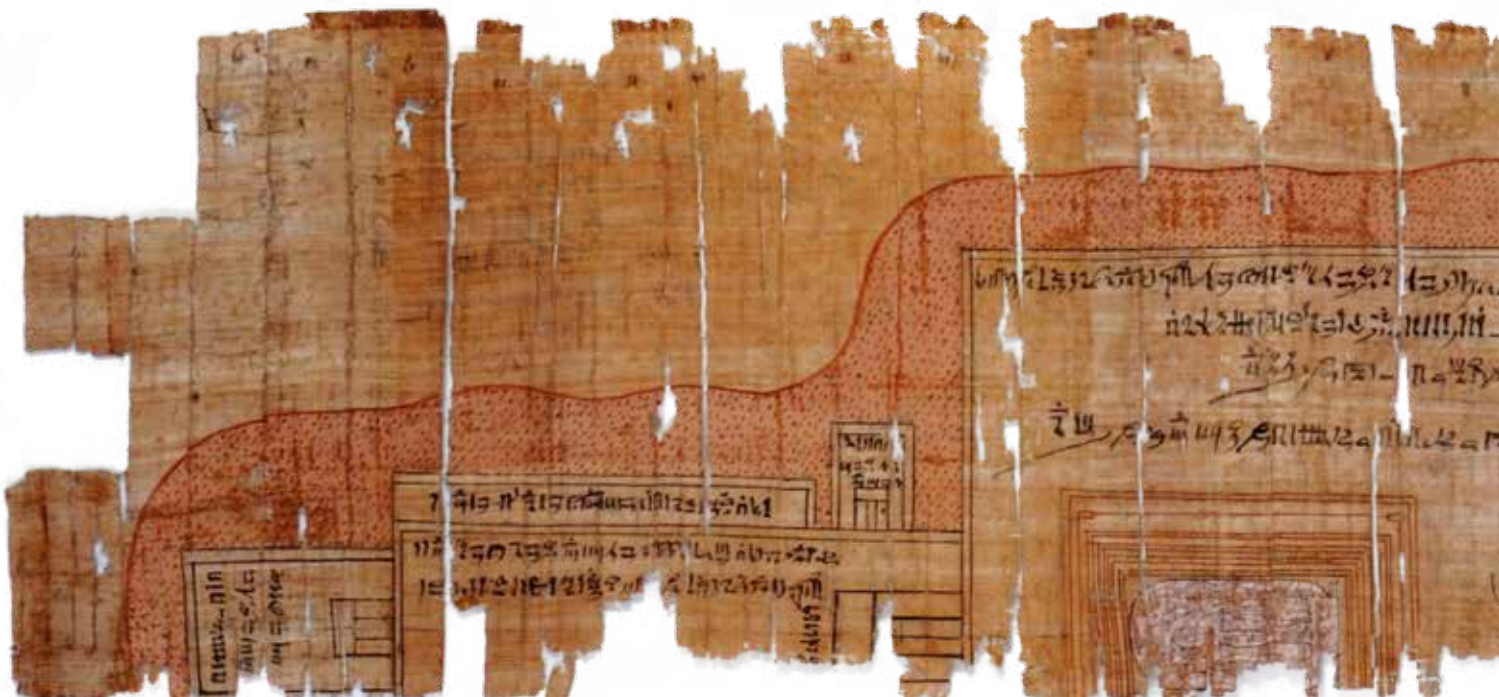
en de *Beroepensatire*.

Dit Nieuwrijkse corpus toont aan dat literaire tradities in Deir el-Medina werden gekoesterd en overgedragen in het onderwijs. De klassieke teksten

uit het Middenrijk, die waren geschreven in een taal die niet meer in gebruik was, zijn in het dorp van de werklieden gekopieerd en doorgegeven. Maar er zijn ook nieuwe literaire composities opgesteld in het Nieuwegyptisch, de toenmalige spreektaal. In het Museo Egizio worden ook enkele van die nieuwe composities bewaard, zoals de *Liefdesgedichten*, de *Satirische Brief*, de *Koningshymnen*, en enkele verzamelingen van heterogene teksten ('Miscellanies').

Sommige literaire teksten, zoals het verhaal van Isis en Re, zijn ingebed in magische spreuken. Dit verhaal maakt deel uit van een grotere compositie met spreuken tegen schorpioenen en slangen. In dit verhaal maakt de godin een slang van klei met het speeksel dat uit haar vaders mond liep – dat is de zonnegod Re. Zodra de slang tot leven wordt gebracht, bijt hij Re en alleen Isis kan haar vader redden op voorwaarde dat hij haar zijn geheime naam vertelt. Wanneer Isis die kent, heeft ze macht over hem. Aan het einde van het verhaal spreekt de godin een magische spreuk uit waardoor Re geneest van het gif.

Kalenders voor geluks- en ongeluksdagen geven aan welk voedsel die dag vermeden moet worden

Deze spreuk kon op dezelfde manier worden gebruikt door mensen die waren gebeten door een slang. Het verhaal stelt een mythisch precedent en brengt een associatief mechanisme tot stand dat kenmerkend is voor de Egyptische magie. Een tweede papyrus, die bekend staat als de Papyrus van Thoth, vult die magische compositie aan en vertelt over een reinigingsritueel dat door Thoth zelf is uitgevoerd tegen een horde van demonische invloeden.

De magische papyri bevatten veel teksten die de gebruiker moeten beschermen tegen gevaarlijke vijanden en tegen scorpioenen en slangen. Hieronder bevindt zich ook een zeldzame spreuk tegen slangen die moet worden opgezegd in de Libische taal, waarvan de klanken zouden lijken op de 'taal' van slangen.

OUDEGYPTISCHE WAARZEGGERIJ

Daarnaast zijn er in de Turijnse verzameling ook rituele teksten te vinden die afkomstig zijn van tempelbibliotheken of die zijn gekopieerd voor eigen gebruik. Het schitterende *Ritueel voor Koning Amonhotep I* werd verworven door Schiaparelli in 1909. De papyrus was gestolen tijdens zijn opgravingen in Deir el-Medina en hij kon slechts de onderste helft van een handelaar terugkopen, terwijl het bovenste deel later is aangekocht door het Egyptisch Museum in Caïro.

Er is ook een liturgische kalender van de festivals van de tempel van Montoe in Armant (nr. CGT 54021) die afkomstig is uit een nog onbekend archief in het dorp. Maar ook een papyrus met het ritueel van het 'Verslaan van Apophis' die waarschijnlijk is geschreven voor

De voltooide plattegrond van het graf van Ramses IV (Museo Egizio, Turijn, nr. C. 1885).

Topografische kaart van de goudmijnen in de Oostelijke Woestijn en van het dorp van de mijnwerkers (Museo Egizio, Turijn, nr. C. 1879 +1969+1899).

persoonlijk gebruik. Op de achterkant van die rol is een handboek voor waarzeggerij opgesteld met onder andere instructies voor lecanomantie. Dat was een vorm van profetie waarbij het medium de toekomst kon voorspellen door te kijken naar de patronen van olie op water in een schotel. Op andere, kleinere stukjes papyrus staan andere methoden, bijvoorbeeld het duiden van onweer en aardbevingen.

Kalenders voor geluks- en ongeluksdagen behoren ook tot de Oudegyptische waarzeggerij. Ze kennen aan elke dag van het jaar een goede of juist een slechte voorspelling toe op basis van een mythologische gebeurtenis, zoals feestdagen of dagen van strijd of vrede tussen de goden. Een van de meer complete versies van zo'n kalender toont voor elke dag een korte religieuze uitleg, de naam van de feestdag, de beschermgodin van de dag, het voedsel dat moet worden vermeden en een voorspelling voor kinderen die zijn geboren op die dag.

De papyrusrol is opgevouwen aangetroffen boven op de tweede lijkst van Cha

HET DODENBOEK VAN BAKI

De collectie papyri uit Deir el-Medina omvat ook een corpus van manuscripten van het Dodenboek uit de graven en ateliers van het dorp. Ze vertellen over aspecten van de funeraire tradities die specifiek bij deze plaats horen. Het Dodenboek van de Opzichter van Werken en koninklijke schrijver Cha werd in 1906 door Schiaparelli gevonden in het intacte graf nr. T8. De papyrusrol, van 14 meter lang, is opgevouwen aangetroffen boven op de tweede lijkst van Cha.

Het jaar daarvoor had Schiaparelli al delen gevonden van een onafgemaakt Dodenboek, die vermengd waren met fragmenten van het ritueel van het 'Openen van de Mond' van de schilder Pay, die dicht bij de tempel van Hathor begraven was. Andere stukken van dezelfde papyrus zijn nu in het Museum van Neuchâtel. Ook van het Dodenboek van de koninklijke schrijver Ramose (19de dynastie) raakten verschillende fragmenten van hetzelfde manuscript verspreid. Dat manuscript werd door Schiaparelli in 1909 gevonden, andere delen ervan bevinden zich nu in Berlijn.

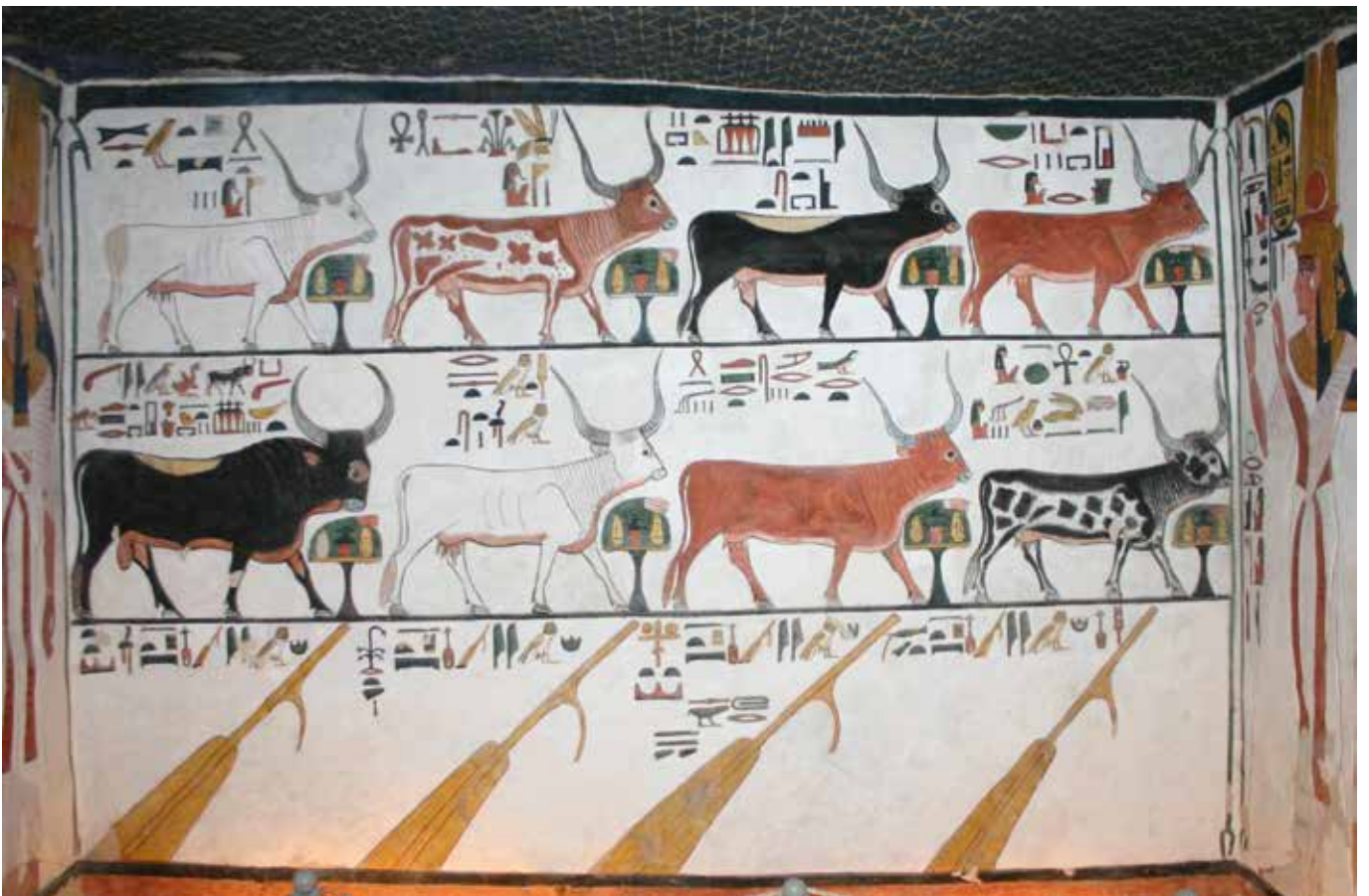
Bij nieuw onderzoek naar de collectie-Drovetti werden diverse Ramessidische Dodenboekpapyri ontdekt die in duizenden

stukjes uiteen waren gevallen. Het meest waardevolle voorbeeld hiervan (dat nu wordt gerestaureerd) is het Dodenboek van Baki, schrijver van de Heer der Beide Landen en voorman van de ploeg in de Plaats van de Waarheid, die leefde tijdens het bewind van Seti I (nr. C. 1827/1).

Het corpus van Ramessidische Dodenboeken uit Deir el-Medina heeft opvallende overeenkomsten met de schilderingen, teksten en paleografie van de gedecoreerde graven van het dorp. Ook zijn er verbanden met de decoratie van de graven in het Dal der Koninginnen. Het meest treffende voorbeeld daarvan is te vinden in de papyrus van Baki, waarin een afbeelding – het vignet bij hoofdstuk 148 – voorkomt die sterk lijkt op een voorstelling in het graf van koningin Nefertari (QV 66).

De scène op de zuidelijke muur van de bijkamer van de entreehal laat vier koeien in het bovenste register zien, drie koeien en een stier in het midden, en vier roerriemen van de hemel in het onderste gedeelte. Diezelfde afbeelding staat in de papyrus van Baki en verschilt alleen wat betreft de kleuren van de koeien. Daarnaast hebben de demonen uit de grafkamer van de koningin – die de poorten en deuren van de onderwereld moeten bewaken – dezelfde iconografie

Wand in de zijkamer van de eerste hal in het graf van Nefertari, afbeelding van spreuk 148 van het Dodenboek, Luxor, Dal der Koninginnen (foto: Ernst Terpstra).

als in de hoofdstukken 146 en 147 van de papyrus van Baki. De schilders die werkten aan QV 66 behoorden duidelijk tot hetzelfde atelier als de schilders van het Dodenboek van Baki. Ze hebben hetzelfde prototype gebruikt voor zowel de decoratie van het graf als voor de vignetten van de papyrus.

*Hoofdstuk 148 van het Dodenboek van Baki
(Museo Egizio, Turijn, nr. C. 1827/1).*

Door de studie van deze papyruscollectie zijn belangrijke nieuwe aspecten toegevoegd aan vooral het intellectuele en religieuze leven van de dorpelingen van Deir el-Medina.

Ben Haring

Moord op de farao

De Turijnse Juridische Papyrus gaat over het onderzoek naar de samenzwering tegen Ramses III. Onder de verdachten bevinden zich kamerheer, schenkers en vrouwen in zijn harem. De dode koning zelf distantieert zich – vanuit het hiernamaals – van de hele kwestie.

Tussen de talrijke en gevarieerde papyri uit het Nieuwe Rijk in het Museo Egizio bevindt zich een document over een gerechtelijk onderzoek naar de samenzwering tegen koning Ramses III. Die was blijkbaar opgezet door vrouwen en personeel van de koninklijke harem. De spil van dit complot was een vrouw met de naam Teje. Egyptologen beschouwen haar doorgaans als een bijvrouw van Ramses III, maar haar naam gaat in de tekst niet vergezeld van een nadere aanduiding. Ook is ze niet vermeld in andere bronnen, tenzij ze dezelfde persoon is als de moeder van Ramses III, koningin Teje-Merteniset.

Tussen de belangrijkste veroordeelden is ook haar zoon Pentaweret te vinden. Het is mogelijk dat de samenzwering op touw is gezet om deze Pentaweret op de troon te krijgen, maar zeker is dat allerm minst omdat de tekst alleen in bedekte termen verwijst naar de daden en motieven van de verdachten, en naar het juridische onderzoek.

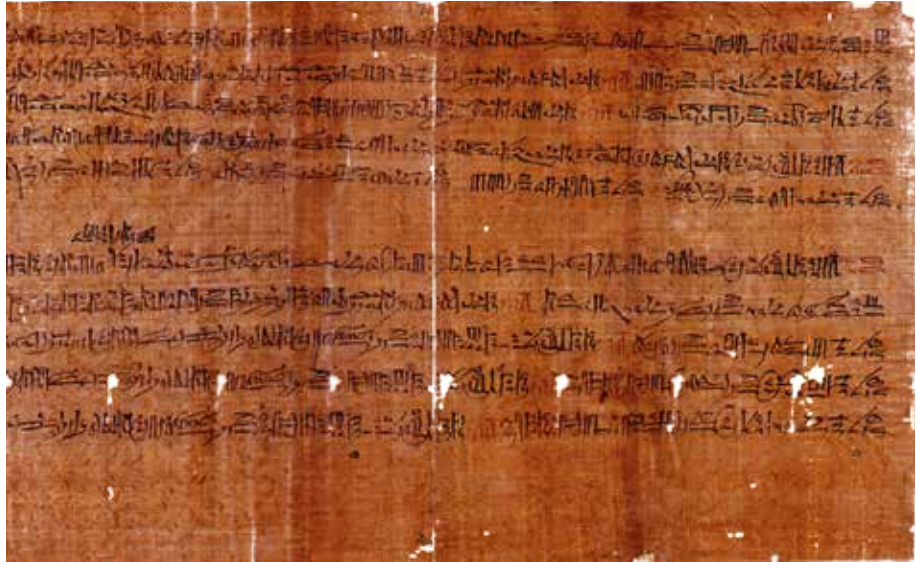
Het document staat bekend als de Turijnse Juridische Papyrus (papyrus Turijn C. 1875) en maakt deel uit van een dossier waartoe in elk geval nog drie kleinere papyri behoren. Twee daarvan (papyrus Rollin en papyrus Lee) zijn misschien fragmenten van wat oorspronkelijk

één document was en worden tegenwoordig bewaard in de Bibliothèque Nationale (Parijs) en de Morgan Library & Museum (New York). De derde (papyrus Rifaud) is verloren gegaan, maar is nog wel bekend van een facsimile uit de vroege negentiende eeuw door Jean-Jacques Rifaud.

‘GA, EN ONDERZOEK HEN’

Het begin van de Turijnse papyrus is zwaar beschadigd; alleen een smal reepje papyrus is overgebleven van wat wellicht de eerste tekstkolom was. Als de tekst leesbaar wordt, aan het begin van kolom II, geeft de dode koning – vanuit het hiernamaals – net een verantwoording van de gebeurtenissen.

(II 1) ... Ik gaf opdracht aan de opzichter van het schathuis Montoeëmtawi, de opzichter van het schathuis Paiefroe, **(2)** de waaierdrager Kar, de schenker Paibes, de schenker Kedendenna, de schenker Baälmeher, **(3)** de schenker Pairsoen, de schenker Djehoetirechnefer, de koninklijke heraut Penrenoet, de schrijver Mai **(4)** en de schrijver Preëmhab van de kanselarij, de standaarddrager Hor van het garnizoen, **(5)** als volgt: ‘Wat betreft de kwesties waar de mensen over praten: ik weet er niets van. Ga, en onderzoek hen.’

Links: Fragment van de Turijnse Juridische Papyrus (Museo Egizio, Turijn).

Rechts: Sjabti (dienarenbeeldje) van Isis, Grote Koningin van Ramses III (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

De commissie die de zaak moest onderzoeken bestond uit leden van de hoogste ambtenarij en de hofhouding. Vooral het grote aantal schenkers is veelzeggend. Hoewel hun titel letterlijk impliceert dat ze de drinkbeker van de koning vulden, komen schenkers in teksten uit deze periode vooral voor als vertrouwensmannen van de koning die belast werden met delicate missies. Zo worden ze ook genoemd als commissieleden in de onderzoeken naar de plundering van konings- en elitegraven in Thebe, later in de 20ste dynastie.

(II 6) En ze gingen, ze onderzochten hen, en degenen die ze lieten sterven, lieten ze sterven door hun eigen handen, **(7)** zonder dat [ik er]van wist. Ze straffen de anderen, eveneens zonder dat ik ervan wist, **(8)** terwijl [ik hun zozeer] had bevolen: ‘Wees voorzichtig! Hoedt jullie ervoor, **(9)** een man ten onrechte te laten straffen door een magistraat die geen zeggenschap over hem heeft!’ zo zei ik nog tegen hen. Wat betreft al hetgeen gedaan is: zij zijn het, die het gedaan hebben. Laat al hetgeen ze gedaan hebben, op hun hoofden neerkomen, terwijl ik niet aansprakelijk ben, maar beschermd tot in de eeuwigheid, en terwijl ik verkeer te midden van de rechtvaardige koningen die in aanwezigheid zijn van Amon-Re, Koning der Goden, en van Osiris, Heerser van de Eeuwigheid.

SCHULDIG EN GESTRAFT

Ramses III distantieert zich heel uitdrukkelijk van het gerechtelijk onderzoek en van de straffen die daaruit zijn voortgevloeid. Die straffen kwamen in een aantal gevallen neer op zelfdoding door de veroordeelden. De verwijzing daarnaar in regel II 6 is in het Egyptisch even dubbelzinnig als hier in vertaling: wier eigen handen zijn hier bedoeld? Die van de veroordeelden of die van de rechters? Verderop in de tekst is de formulering duidelijker:

(V 6) ... Men liet hen achter op hun plek, en ze stierven door eigen toedoen (lett. 'voor zichzelf').

Het grootste deel van de tekst bestaat uit lijsten van onder-
vraagden, met vermelding van hun bijdragen aan het complot. Ook
de andere teksten van het dossier bestaan uit dergelijke lijsten. De
verdachten werden voor het merendeel schuldig bevonden en gestraft.
Hieronder ook Teje's zoon Pentaweret, maar niet Teje zelf. Als voor-
beeld volgt hier in vertaling de informatie met betrekking tot de
eerste verdachte.

(IV 2) De grote misdadiger (lett. 'gevallene') Paibakkamen, die kamerheer
was geweest. Hij werd opgebracht vanwege het verbond dat hij had gesloten
met Teje en met de vrouwen van de harem. Hij werkte met hen samen en was
begonnen, hun boodschappen naar buiten te brengen, naar hun moeders
en broers die daar waren, als volgt: 'Verzamel mensen, roep vijanden op
om in opstand te komen tegen hun heer!' Hij werd geplaatst voor de hoge
magistraten van de plaats van (gerechtelijk) onderzoek. Ze onderzochten
zijn misdaden, en ze constateerden dat hij die had gepleegd. Zijn misdaden
kwamen hem duur te staan. De magistraten die hem onderzochten lieten zijn
straf bij hem aankomen.

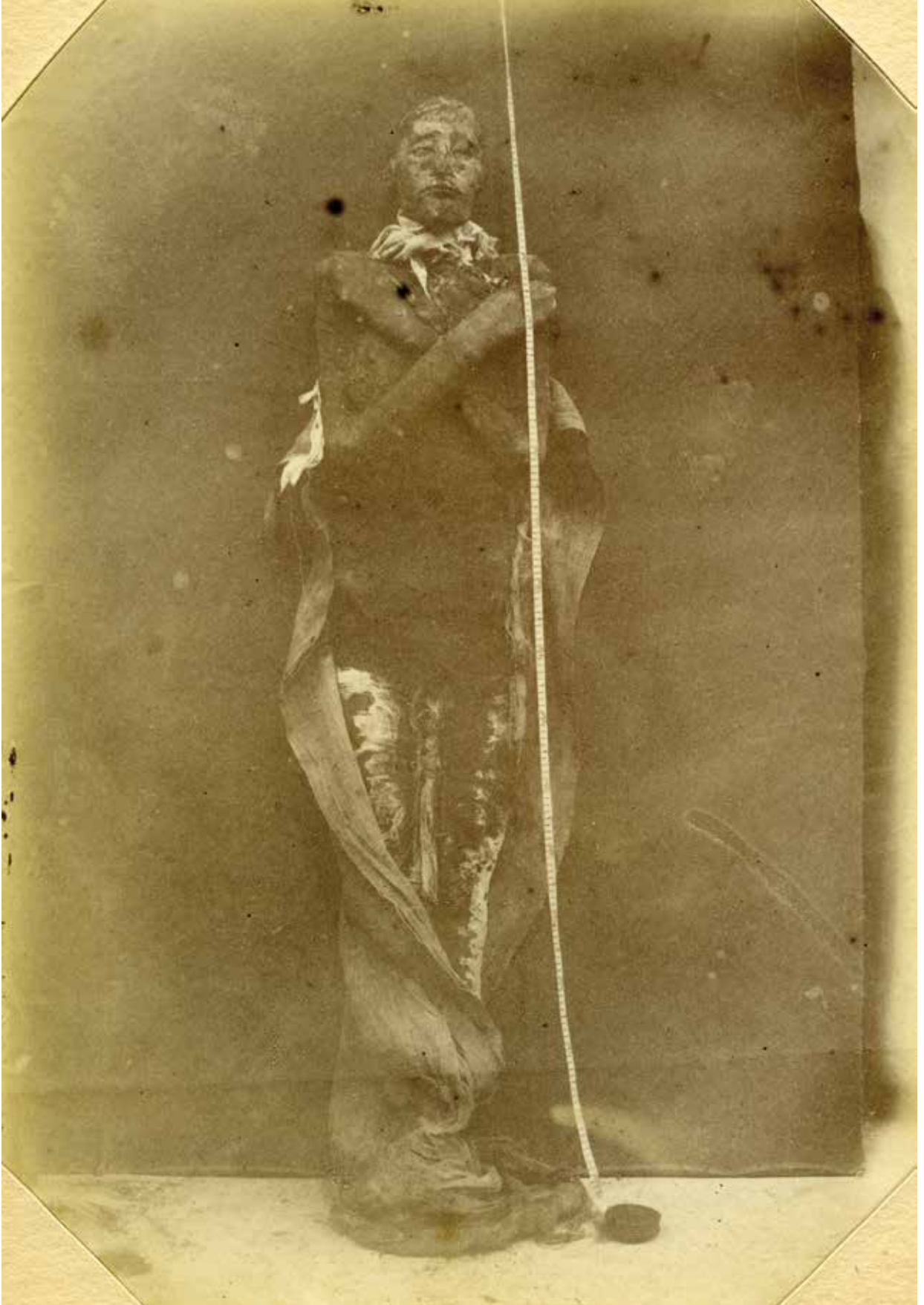
Paibakkamen was bij zijn arrestatie ontheven van zijn ambt als
kamerheer. Het is de vraag of de naam die in het document staat
(letterlijk vertaald 'Die blinde dienaar') zijn echte naam was. De namen
van de na hem volgende verdachten (Mesedsoere 'Re verafschuwt hem',
Panik 'De demon') zullen in elk geval niet hun echte zijn geweest. De
identiteit van een aantal veroordeelden is zo in de tekst verdoezeld.

AFGESNEDEN NEUZEN

Er zijn verschillende lijsten die voor de opeenvolgende fasen van het
gerechtelijke onderzoek staan. De laatste maakt duidelijk dat het
onderzoek zelf niet vlekkeloos verliep, want enkele daarin genoemde
misdadigers hoorden aan het begin van de tekst nog bij de onderzoe-
kende magistraten: de schenker Paibes en de schrijver Mai. Ook zij
werden zwaar gestraft:

(VI 1) Mannen aan wie de straf werd voltrokken van het afsnijden van hun
neuzen en oren vanwege het veronachtzamen dat zij deden van de goede
instructies die ik hun had gegeven ... **(2)** De grote misdadiger Paibes, die
schenker was geweest ... **(3)** De grote misdadiger Mai, die schrijver was
geweest van de kanselarij.

Een derde, voormalig lid van de onderzoekscommissie, de standaarddrager Hor, kwam ervan af met een ernstige reprimande (VI 7) – en daarmee besluit de tekst. Ondanks de structuur van de tekst met zijn lijsten en ondanks het ambtelijke taalgebruik is het de vraag of het hier werkelijk om een juridisch document gaat. Het geheel lijkt niet op een nauwkeurig verslag van een proces van waarheidsvinding: de precieze toedracht wordt niet besproken en de verdachten worden niet allemaal geïdentificeerd. Maar er is wel reflectie op de uitgedeelde straffen en veel nadruk op de koning zelf, die ons postuum toespreekt en zich uitdrukkelijk distantieert van de hele kwestie. Vooral dat laatste geeft de tekst het karakter van een zelfverantwoording (apologie) door de koning.

OPROEP TOT TROUW

Opmerkelijk is dat van dezelfde Ramses III een andere beroemde apologie bestaat: de Grote Papyrus Harris (papyrus Harris I in het British Museum). Deze tekst, op één van de langste papyri uit het Oude Egypte (bijna 42 meter), geeft een overzicht van de daden van de koning gedurende zijn eenendertigjarige regering, vooral zijn schenkingen aan de Egyptische tempeldomeinen.

De koning richt zich tot de goden zelf, maar de tekst besluit met een toespraak tot de Egyptische elite en het volk waarin de koning oproept tot trouw aan zijn zoon en opvolger, Ramses IV. Net als de Turijnse Juridische Papyrus lijkt deze tekst opgesteld na de dood van Ramses III.

De egyptoloog Pierre Grandet heeft terecht gesuggereerd dat de teksten bij elkaar horen en samen een rol hebben gespeeld bij de poging om de opvolging binnen de dynastie zeker te stellen. Die continuïteit stond ter discussie, zoals blijkt uit het gegeven van de samenzwering, die vermoedelijk tot de dood van Ramses III heeft geleid. Recent onderzoek van zijn mummie bracht een fatale snijwond in zijn hals aan het licht en laat zo zien dat de koning gewelddadig aan zijn eind kwam.

Afgezien van hun apologetische karakter en hun moment van ontstaan delen papyrus Harris I en het dossier van de haremsamenzwering nog een belangrijk kenmerk. Dit is het majestueus geschreven hiëratisch, met grote tekens, zoals bekend van koninklijke brieven. Het geeft deze papyrusdocumenten een imposant, bijna monumentaal aanzien. Of ze ook bedoeld zijn geweest om publiekelijk te worden getoond is onzeker. De papyri zijn vermoedelijk gevonden in de Thebaanse necropool, maar hun bewaarplaats en functie in de oudheid zijn nog steeds onderwerp van discussie.

Pagina links: De mummie van Ramses III na het wegnemen van zijn windselen in 1886 in het museum van Boulak in Caïro (foto: Jan Herman Insinger, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Recent onderzoek van de mummie van Ramses III bracht een fatale snijwond in zijn hals aan het licht

Sat-Re, Meritamon, Tyti, Toeya, Nefertari

Paolo Del Vesco

Overall graffiti

Joost Goverdingen

Graven van mindere goden

Susanne Bickel

Graf KV 5

Kent R. Weeks

Paolo Del Vesco

Sat-Re, Meritamon, Tyti, Toeya, Nefertari

Het Dal der Koninginnen is pas vanaf het begin van de 19de dynastie in gebruik als laatste rustplaats voor belangrijke koninklijke vrouwen. Zo ligt er het schitterend bewaarde graf van Nefertari, de Grote Echtgenote van Ramses II. Het beroemde dal trok de afgelopen twee eeuwen een trits reizigers en egyptologen.

Het Dal der Koninginnen heeft zijn huidige naam te danken aan de eerste Europese ontdekkingsreizigers die dit deel van de Thebaanse necropool verkenden. Zoals Jean-François Champollion, de man die het hiërogliefenschrift ontcijferde, en Ippolito Rosellini, zijn Italiaanse leerling die in 1828-1829 veel van de graven in deze vallei bezocht en documenteerde. Toch werd de eerste Grote Koninklijke Echtgenote hier pas begraven ten tijde van Ramses I, aan het begin van de 19de dynastie. In de periode ervoor diende de necropool als laatste rustplaats voor functionarissen, hovelingen van de hoge elite en prominente koninklijke zonen en dochters.

In de loop der eeuwen kreeg het dal veel verschillende namen van de lokale bevolking die aan de westoever van de Nijl in Luxor woonde. Toen de eerste Europese reizigers er arriveerden, stond het bekend als *Beban el-Hajj Ahmed*, ‘De deuren van de pelgrim Ahmed’. Het woord ‘deuren’ is heel toepasselijk en verwijst naar de talrijke ingangen in de berg die naar de uitgehouwen graven leiden – die later werden hergebruikt als huizen of retraites voor koptische monniken en voor de lokale bevolking, maar ook voor de eerste archeologen.

Tijdens de negentiende eeuw is het dal aangeduid als *Beban el-Sultanat*, ‘De deuren van de Sultan’, *Beban el-Banat*, ‘De deuren van de meisjes’, *Beban el-Harim*, ‘De deuren van de dames’, *Beban el-Malekat*, ‘De deuren van de koninginnen’ en uiteindelijk als *Wadi el-Malekat*, de Arabische vertaling van het ‘Dal der Koninginnen’.

In de oudheid zelf stond dit deel van de necropool simpelweg bekend als *ta inet aat*, ‘De Grote Vallei’, of als *ta inet resy*, ‘Het Dal van het Zuiden’, vermoedelijk vanwege de ligging aan de zuidelijke rand van de enorme Thebaanse begraafplaats. In de 19de en 20ste dynastieën (ca. 1292-1077 v.Chr.), wordt de meer officiële benaming *ta set neferu* gebruikt om deze wadi (opgedroogde rivierbedding) aan te duiden in documenten, grafmonumenten en zelfs in graffiti die zijn achtergelaten op de Thebaanse bergen. Omdat het woord *neferu* verschillend wordt vertaald, bestaan er verschillende interpretaties van de naam: ‘De zetel (of plaats) van alle goede dingen’, ‘De plaats van schoonheid’ of ‘De zetel van perfectie’. Op

De eerste herontdekking van het dal was in 1826 toen de Schotse reiziger Robert Hay er op verkenning ging

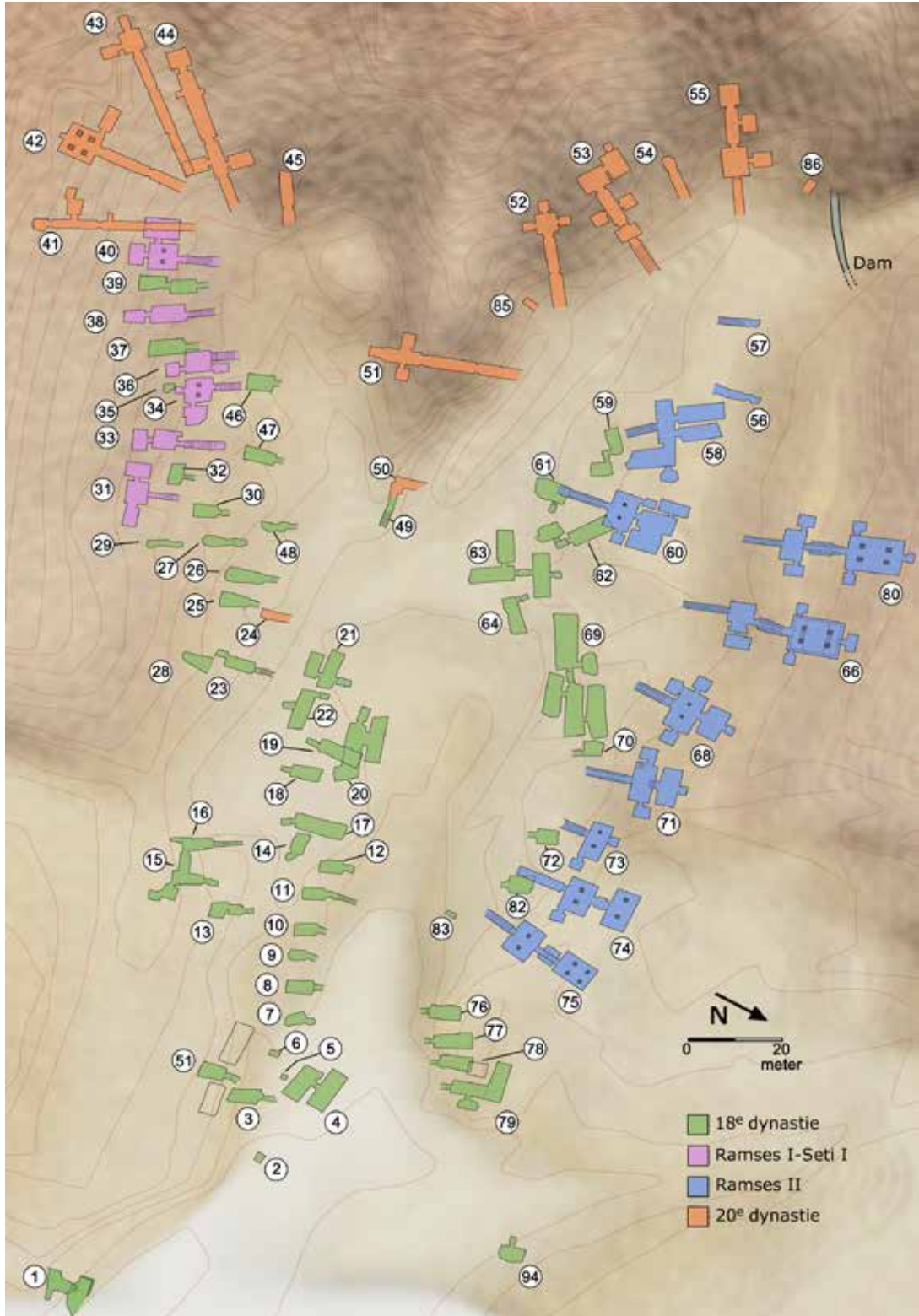

*Het Dal der Koninginnen, gezien vanuit
het noorden (foto: Jan Koek).*

basis van een mogelijke andere vertaling van *neferu* als 'jonge mensen' zijn academici tegenwoordig eerder geneigd de naam te vertalen

als 'De zetel van de koningskinderen', oftewel de plaats waar de prinsen en prinsessen rusten.

Kaart van het Dal der Koninginnen met aanduiding van de chronologische ontwikkeling (kaart: Martin Hense).

GODDELIJKE WATERVAL

Het landschap bestaat niet zozeer uit een enkele vallei, maar uit een verzameling brede kloven die oorspronkelijk een rivierbassin vormden. Ze komen uiteindelijk uit in een grote centrale rivierbedding. De plaatselijke kalksteenstrata, die de geologische benaming 'Thebe-formatie' hebben, dateren uit het Vroege Eoceen (zo'n veertig miljoen jaar geleden) en zijn in de loop van de tijd continu geërodeerd en gevormd door water, wind en zand voordat ze hun huidige uiterlijk kregen.

De grootste wadi ligt achter het tempelcomplex van Medinet Haboe en splitst zich in twee bijna evenwijdige vertakkingen die uitlopen in een steile klif in de berg. De zeldzame maar plotselinge en heftige periodieke regenval in dit gebied kan plotselinge overstromingen veroorzaken die alle wadi's overspoelen en die de klif onder aan de vallei veranderen in een waterval.

Dat moet er voor de oude Egyptenaren nogal 'goddelijk' hebben uitgezien, zoals de talrijke graffiti in en dicht bij de waterval ook laten zien (zie ook p. 101-102). De specifieke geologische formatie van de vallei en de terugkerende goddelijke gebeurtenissen zullen ongetwijfeld hebben bijgedragen aan het heilige karakter van dit gebied. Bovendien verklaart het waarom deze plaats, die niet al te afgelegen is, toch werd gekozen als begraafplaats voor de leden van de koninklijke familie en hun gevolg. De overblijfselen van een dam die door de archeologen stroomafwaarts van de klif zijn gevonden, wijzen er op dat er in de oudheid al maatregelen zijn getroffen om de belangrijke graven te beschermen.

TEKENINGEN EN NOTITIES

In tegenstelling tot het Dal der Koningen, dat door vele beroemde westerse reizigers is verkend en beschreven, werd het Dal der Koninginnen nauwelijks bezocht. De eerste academische herontdekking van deze belang-

rijke necropool was in 1826 toen Robert Hay, een reiziger en antiquair van Schotse komaf, er op verkenning ging. Hij stelde diverse boeken met aantekeningen samen die nu worden bewaard in de British Library en hij bestudeerde er minstens zestien graven. Hay maakte precieze tekeningen van plattegronden en doorsnedes, tegelijk kopieerde hij de belangrijkste scènes en hiëroglifische inscripties die konden helpen bij de identificatie van de eigenaars van de graven.

De tweede academicus die de in de rots uitgehouwen graven van het Dal der Koninginnen bekeek was John Gardner Wilkinson. Hij wordt gezien als een van de Engelse 'vaders' van de egyptologie. Rond 1828 voerde hij zijn onderzoek uit waarbij hij vierentwintig graven betrad. Hij maakte nauwkeurige notities en nieuwe kopieën van de meeste hiërogliefen en van geschilderde scènes, geassisteerd door beeldhouwer en kunstenaar Joseph Bonomi. Wilkinsons kostbare manuscripten bevinden zich nu in de Bodleian Library in Oxford.

CHAMPOLLION EN ROSELLINI OP EXPEDITIE

De eerste echte wetenschappelijke en systematische studie naar het Dal der Koninginnen is te danken aan de Frans-Toscaanse expeditie. Dat was een team van kunstenaars en architecten onder leiding van Jean-François Champollion en Ippolito Rosellini. In 1828-1829 deden ze grondig onderzoek naar de grote archeologische vindplaatsen langs de Nijl, waaronder ook de Thebaanse regio. Alle tempels en de meeste van de toen toegankelijke graven bezochten ze. Daarnaast voerden ze selectieve opgravingen uit.

Ze begonnen in het binnenste deel van de wadi, waar de graven met nummer 54 en 53 liggen

Die deden ze vooral in het Dal der Koninginnen, waar ze begonnen in het binnenste deel van de wadi waar de graven met nummer 54 en 53 liggen en gingen daarna verder in de richting van de hoofdopening. Vervolgens werkten ze in de zuidelijke tak van de vallei (nummers 45, 40, 38, 42, enzovoort) en tot slot in de graven op de noordelijke helling (nrs. 58, 60, 68, enzovoort). In tegenstelling tot eerdere ontdekkingsreizigers konden ze, dankzij hun kennis van het hiërogliefenschrift, veel namen van grafeigenaars identificeren, zoals koningin Sat-Re, de Grote

Prins

Amonherchepesjef,
de zoon van Ramses
III, in zijn graf (QV
55) in het Dal der
Koninginnen (foto:
Ernst Terpstra).

Koningin van Ramses I (nr. 38), koningin Meritamon, de dochter van Ramses II (nr. 68), en koningin Tyti (nr. 52), die mogelijk een echtgenote van Ramses X was.

De meeste aantekeningen en gekopieerde tekeningen en teksten zijn later afzonderlijk gepubliceerd door Rosellini en door de broer van Champollion in een monumentale serie boeken. De originele documenten van de Toscaanse missie zijn te vinden in de universiteitsbibliotheek van Pisa en zijn kort geleden volledig gedigitaliseerd en online beschikbaar gesteld.

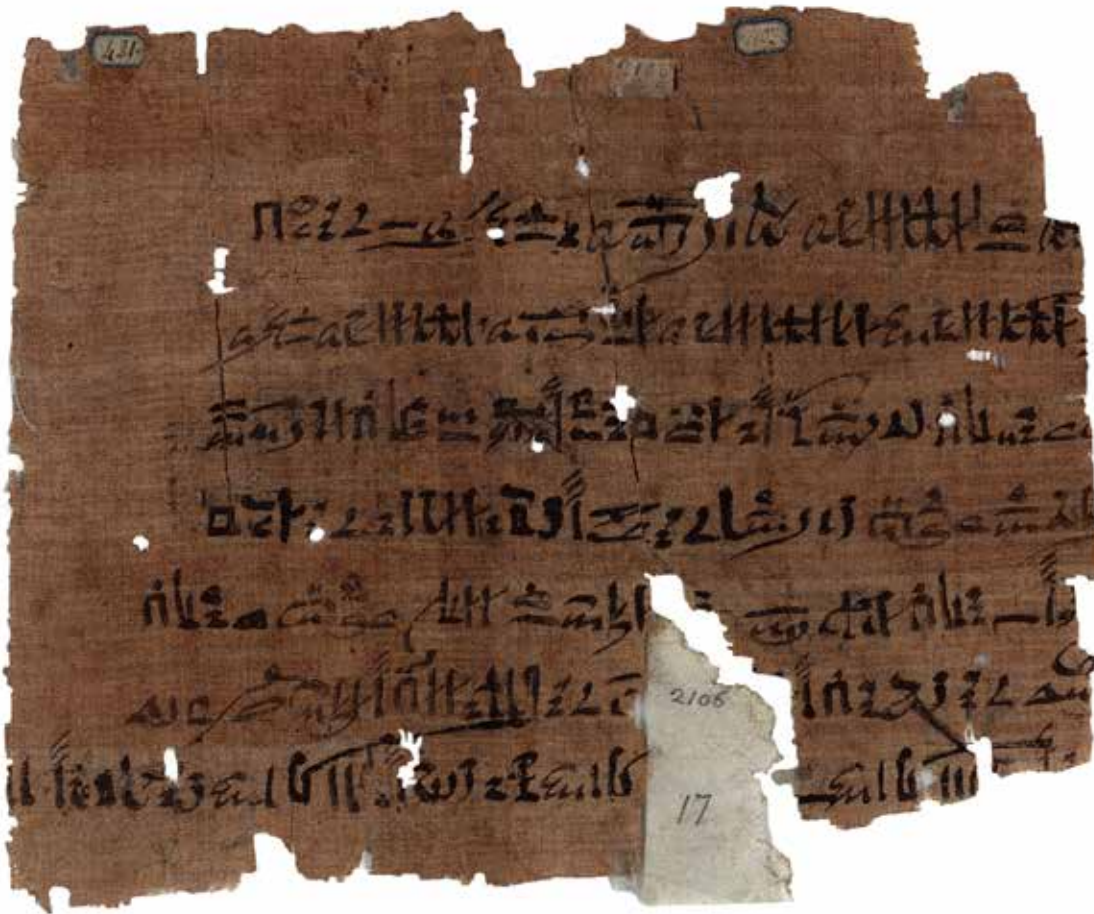
EEN NIEUWE INVENTARISATIE

Vijftien jaar later besteedde de Pruisische expeditie onder leiding van Karl Richard Lepsius uitgebreid aandacht aan een verkenning van het Dal der Koninginnen. De enorme hoeveelheid wetenschappelijke gegevens zijn gepubliceerd in Lepsius' *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien*. Ook verzamelde hij een groot aantal oudheden dat naar het museum in Berlijn ging.

De Pruisische academicus maakte een nieuwe inventarisatie van de graven en documenteerde nieuwe teksten die hem in staat stelden om de namen van eigenaren te koppelen aan graven die eerder anoniem waren gebleven, bijvoorbeeld bij het graf van koningin Toeya, de echtgenote van Seti I (nr. 80). En hij vond zelfs schachten naar nieuwe graven. In 1854 ontdekte zijn collega-egyptoloog Heinrich Brugsch nóg twee nieuwe graven die helaas niet waren afge maakt door de arbeiders in de oudheid.

MUSEO EGIZIO IN TURIJN

Het volgende onderzoek in het Dal der Koninginnen is pas tussen 1903 en 1905 uitgevoerd door het Museo Egizio in Turijn. Dat was de eerste systematische opgraving van het dal. Ernesto Schiaparelli, het hoofd van de Italiaanse missie, en zijn collega Francesco

Ballerini rekruteerden een enorme hoeveelheid Egyptische arbeidskrachten om het losse puin en de kalksteenbrokken te verwijderen die het hele gebied bedekten. Vooral op de hellingen van het dal zochten ze naar alle mogelijke openingen of schachten naar graven.

Ook bij al bekende graven werd het puin opgeruimd en daarbij stuitte de Italiaanse equipe op nieuwe exemplaren, waaronder de graven van drie zonen van Ramses III: Sethherchepesjef (nr. 43), Chaemwaset (nr. 44) en Amonherchepesjef (nr. 55). Bovendien werd tijdens het tweede seizoen in 1904 een aantal graven uit de 18de dynastie gevonden, zoals dat van de vizier Imhotep (QV 46) en het schitterend bewaarde graf van de Grote Koningin van Ramses II, Nefertari.

Na een onderbreking van vijfenzeftig jaar is in 1970 een nieuwe systematische studie van het dal begonnen onder leiding van het Franse Nationale Centrum voor Wetenschappelijk Onderzoek (CNRS) en het Centrum voor de Studie en Documentatie van het Oude Egypte (CEDAE), dat bij de Egyptische Organisatie voor Oudheden (EAO) hoort, het latere ministerie van Oudheden. Naast de ontdekking en opgraving van veel onbekende grafschachten is er een uitgebreid conditierapport gemaakt van de funeraire structuren – om ze te kunnen conserveren en vanwege een reorganisatie van het hele gebied met het oog op de beheersing van toeristenstromen.

Boven: Fragment van een papyrus met het verslag van een grafroof in het graf van koningin Isis met een lijst van gestolen objecten, waaronder metalen objecten, steen, vaatwerk en hout (Museo Egizio, Turijn).

Onder: Gouden element van een sieraad uit het graf van Imhotep, vizier van Thoetmosis I (Museo Egizio, Turijn).

Op dit moment zijn zo'n 110 graven bekend in het Dal der Koninginnen, waarvan de overgrote meerderheid (ca. 70 exemplaren) dateert uit de 18de dynastie. Het dal was als laatste rustplaats voor koninklijke families in gebruik tot in de 20ste dynastie – terwijl tijdens de daaropvolgende derde tussenperiode enkele graven zijn hergebruikt als familiegraven door priesters met een lage rang.

De graven kunnen wat betreft chronologie en typologie worden verdeeld in twee hoofdgroepen: de eerste groep bestaat uit graven met verticale schachten die naar ondergrondse kamers leiden, daterend uit de 18de dynastie, en grotere en meer uitgebreide structuren die dateren uit de 19de en 20ste dynastieën. Binnen de schachtgraven zijn nog elf verschillende typen te onderscheiden. Ze verschillen van elkaar in het aantal ondergrondse kamers, hun positie (aan één kant van de schacht of aan beide kanten) en hun oriëntatie (volgens de lengte- of de breedte van de kamer). Toch komt het eenvoudigste type, een verticale schacht met een kamer langs de lengte met een ingang aan één kant, beduidend vaker voor, in bijna 70% van het totaal.

Bij de graven van de tweede groep, de Ramessidische graven, zijn drie categorieën aanwijsbaar. De eerste heeft een ingang met een trap die leidt naar de hoofdgrafkamer die meestal verbonden is met kleinere zijkamers. Het tweede type, waartoe het

graf van Nefertari behoort, heeft eerst een trap, dan een voorkamer (met of zonder zijkamers) op het middenniveau en dan een tweede trap naar de hoofdgrafkamer die gewoonlijk is omgeven door zijkamers. Bij het derde type, gebruikt in de regeringsperiode van Ramses III, loopt het graf langs de lengte van de rots in en heeft meestal een reeks van gangen met zijkamers.

Basistypen van graven in het Dal der Koninginnen: QV 25 is een voorbeeld van een eenvoudig anoniem schachtgraf, het meest voorkomende type. De tweede groep heeft een trap of gang naar beneden, zoals de graven van Sat-Re (QV 38), Toeya (QV 80) en Pareherwenemef (QV 42).

Nieuwe teksten stelden de Pruisische Lepsius in staat om de namen van eigenaren te koppelen aan nog anonieme graven

Joost Golverdingen

Overal graffiti

Het Dal der Koninginnen ligt in een bergachtige omgeving waar de inwoners van Deir el-Medina overal hun namen in de rotsen hebben gekrast. Ook zijn er teksten en afbeeldingen die meer onthullen over hun fascinaties en werk.

Het is moeilijk voorstelbaar in de kurkdroge omgeving van de Thebaanse heuvels, maar als het er regent dan stort het water vanaf een hoog gelegen rotsplateau als een waterval langs de kliffen naar beneden. Tijdens de aanleg van de graven in het Dal der Koninginnen kon het werk van de ambachtslieden en kunstenaars dan ook weleens gestoord worden door zo'n heftige waterstroom die de nog onafgemaakte grafkamers vulde. Ook kwam veel regenwater het dal binnen via een diepe kloof in het westelijke uiteinde van het dal, bekend als de *cascade*.

De grafbouwers hebben geprobeerd het water van de graven weg te leiden door de constructie van een kleine dam voor de uitgang van de kloof. Tegelijkertijd was het voor hen intrigerend om het water langs de rotsen naar beneden te zien klateren. Het is goed mogelijk dat de arbeiders tijdens hun werk het graf uit kwamen om dit zeldzame natuurverschijnsel te bekijken, zoals een graffito in de cascade suggereert:

*Jaar 2, maand 4 van het Sjemoë-seizoen, dag 23.
Deze dag van het neerkomen van het hemelwater.*

In totaal zijn er tot nog toe vier graffiti gevonden op drie verschillende locaties waar de grafbouwers naar het omlaag vallende

Tijdens het verpozen in de schaduw van de rotsen lieten grafbouwers hun namen achter

water kwamen kijken. Hoewel het water niet het vruchtbare zwarte slib bevatte van de Nijloverstromingen zagen de Egyptenaren het wel als een teken van vruchtbaarheid.

Op de rots in de waterval zijn twee tekeningen van een Hathor-koe gemaakt. Hathor was een van de beschermgodinnen van westelijk Thebe en de godin van moederschap en vruchtbaarheid. Waarschijnlijk zagen de Egyptenaren de cascade als de baarmoeder van Hathor en een plaats van (weder)geboorte. De graven in het Dal der Koninginnen zijn waarschijnlijk aangelegd in de buurt van de waterval om te kunnen profiteren van de scheppende krachten die aan de kloof waren toegeschreven.

HOREMQENESE EN SAWIPAÄNCH

Tijdens de aanleg van de graven was er ook tijd om in de schaduw van de rotsen te verpozen. De grafbouwers hebben op die momenten hun namen achtergelaten in honderden graffiti. Schrijver Neferhotep maakte bij een natuurlijke schuilplaats een schets van de godin Meretseger en even

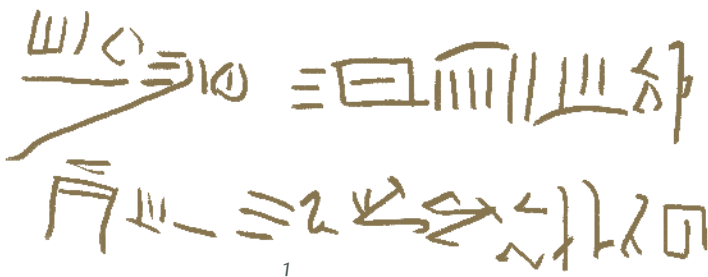
verderop hebben de zonen van een zekere Hori hun best gedaan op een tekening van Amon, in de vorm van een ramshoofd. Waarom ze dergelijke goden tekenden in dit droge, onherbergzame landschap is onduidelijk, maar het is goed mogelijk dat ze dienden als onderwerp voor gebeden en offers.

Maar tijden veranderen. De bouwactiviteiten in het Dal der Koningen stopten aan het einde van het Nieuwe Rijk en het Dal der Koninginnen lag er toen al enkele tientallen jaren verlaten bij. Vele graven waren leeggeroofd en lagen open. Om die reden is besloten de graven systematisch leeg te halen. Een groep betrouwbare ambtenaren werd aangesteld om de geschonden en ongeschonden graven te betreden en zoveel mogelijk van de grafvoorwerpen veilig te stellen.

Mummies werden uitgepakt, opnieuw ingewikkeld en herbegraven in enkele veilige geachte graven in het Dal der Koningen en daarbuiten. Twee daarvan zijn teruggevonden, gevuld met de mummies van de belangrijkste koningen uit het Nieuwe Rijk.

Nog nooit zijn er exemplaren van koninginnen ontdekt. Dat kan komen doordat ze aan hun lot zijn overgelaten, maar het is ook mogelijk dat ze nog niet zijn teruggevonden.

De ambtenaren die voor dit werk verantwoordelijk waren, lieten overal in de Thebaanse heuvels inscripties achter, zogenaamde inspectieteksten. Vlak bij het graf van Seti II in het Dal der Koningen zijn twee van die mannen in zo'n bericht genoemd: Horemqenese en Sawipaanch. Diezelfde Horemqenese heeft ook een inspectietekst achtergelaten in het Dal der Koninginnen, terwijl Sawipaanch op een andere plaats alleen zijn naam heeft opgeschreven, pal bij de tekening van Meretseger. Mogelijk hebben zij de mummies van de koninginnen geres-taureerd en ergens, op een nog onbekende plaats, herbegraven.

3 Schets van Meretseger met de inscriptie van Sawipaanch in blauw (foto en tekening: Joost Golverdingen).

4 Tekening van Amon, in de vorm van een ramshoofd (foto en tekening: Joost Golverdingen).

Susanne Bickel

Graven van mindere goden

Behalve farao's zijn er in het Dal der Koningen ook leden van zijn entourage begraven.

Na uitgebreid onderzoek wordt stilaan duidelijk dat het gaat om leden van de hofhouding, een jonge Nubiër, voedsters, prinsen, prinsessen en één koningin.

De meerderheid van de graven in het Dal der Koningen op de westelijke oever van Thebe is niet gebouwd voor farao's. De niet-koninklijke rotsgraven vormen een aparte groep die wordt gekenmerkt door een systematisch gebrek aan wanddecoraties. De meeste graven dateren uit het midden van de 18de dynastie. Bijna allemaal zijn ze geplunderd in de oudheid en vaak ook in de moderne tijd, zodat de toewijzing van een graf aan de daarin begraven individuen over het algemeen onmogelijk is of twijfelachtig blijft.

Voor zover de materiële resten identificatie mogelijk maken, lijkt het erop dat de overledenen verbonden waren aan de koninklijke familie en tot de privésfeer van het paleis behoorden. Tot op heden is slechts één koningin aangetroffen in het Dal der Koningen: Tiaa, echtgenote van Amonhotep II en moeder van Thoetmosis IV, die te ruste werd gelegd in een zijvallei van het Dal (KV 32).

Aan het begin van de 20ste eeuw zijn twee graven grotendeels intact teruggevonden, met daarin de rijke grafuitrusting van een jonge Nubiër, Maiherperi (KV 36), die was grootgebracht in de koninklijke kinderopvang in het paleis (de *kap*) samen met prinsen en een toekomstige koning. In het tweede graf lagen de schoonouders

van Amonhotep III, Joeya en Toejoe (KV 46). Fragmentarische resten wijzen erop dat er ook graven waren voor koninklijke voedsters en hofdames (de 'Koninklijke Ornamenten'), soms vergezeld van hun echtgenoten.

MEER DAN TACHTIG MENSEN

De recente analyse van fragmentarische resten op de vloer van schachtgraf KV 40 met vier ondergrondse kamers geeft meer aanvullende informatie. Het bestaan van dit graf was al langer bekend, maar er bestond geen archeologische documentatie over de inhoud. Plunderaars uit de oudheid en de moderne tijd hadden alle grafgoederen en menselijke resten overhoop gehaald. Uit antropologisch onderzoek werd duidelijk dat er er meer dan tachtig mensen waren begraven.

Uit de bestudering van cartonnage (een soort papier-maché) fragmenten en delen van kisten blijkt dat dit graf is gebruikt tijdens de 18de dynastie en nogmaals tijdens de latere Libische Periode (22ste dynastie). Enkele kleine vondsten en de typologie van

**In het andere graf lagen de
schoonouders van Amonhotep III:
Joeya en Toejoe**

het aardewerk geven aan dat de oudste delen van het graf dateren in de regeringsperiode van Amonhotep III.

Tot de oudste bijzettingen behoorden meer dan honderd grote aardewerken kruiken. Ze zijn uit talloze stukjes opnieuw in elkaar geplakt – en waren vermoedelijk bestemd voor de overblijfselen van begrafenisrituelen. Opmerkelijk genoeg waren de meeste potten beschreven met een eigennaam. Daardoor zijn nu in totaal drieëndertig voorheen anonieme individuen identificeerbaar en is er meer klaarheid over de gemeenschap in dit grafcomplex.

Het gezelschap bestaat uit twaalf dames met de titel ‘Koninklijke dochter’, van wie er één eigenlijk de kleindochter van een koning was en vijf ‘Koninklijke zonen’. Daarnaast zijn er ook zestien vrouwen zonder titel begraven die een onduidelijke maatschappelijke positie en status hebben. Vier van hen hadden buitenlandse namen – uit Nubië en de Levant. Vermoedelijk brachten ze hun leven door in het gevolg van de koninklijke familie. Hun begrafenis was vergelijkbaar met die van de prinsen en prinsessen, in elk geval wat betreft het aantal en de kwaliteit van hun kruiken.

Overzicht van de vondsten in KV 40 voorafgaand aan de opgraving (foto: University of Basel, Kings' Valley Project).

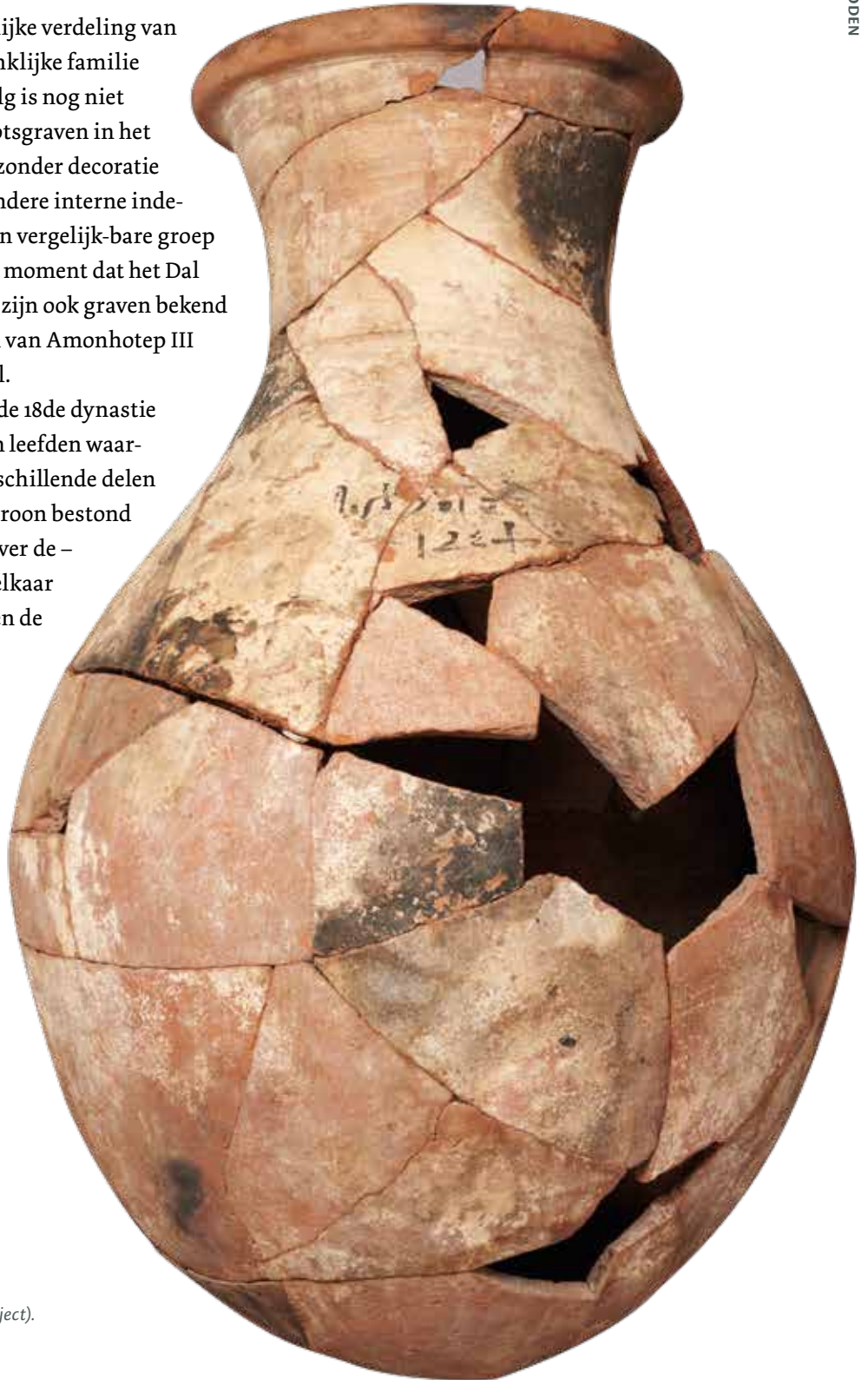

ALLE LEEFTIJDEN

Uit de menselijke resten van de ‘bewoners’ van KV40, die nog steeds worden geanalyseerd, blijkt dat er mensen uit alle leeftijdscategorieën waren begraven, onder wie een aantal jonge kinderen die bijzonder goed zijn gemummificeerd – waarschijnlijk vanwege hun zeer hoge maatschappelijke status.

In het algemeen is de ruimtelijke verdeling van de graven van leden van de koninklijke familie uit de 18de dynastie en hun gevolg is nog niet duidelijk. Er zijn vergelijkbare rotsgraven in het Dal der Koninginnen, eveneens zonder decoratie – maar doorgaans wel met een andere interne indeling – die gebruikt lijken voor een vergelijkbare groep mensen aan het hof op hetzelfde moment dat het Dal der Koningen in gebruik was. Er zijn ook graven bekend van andere prinsessen uit de tijd van Amonhotep III elders in de Thebaanse necropool.

De koninklijke families van de 18de dynastie lijken zo groot te zijn geweest, en leefden waarschijnlijk ook verspreid over verschillende delen van het land, dat er geen vast patroon bestond voor hun begrafenissen. Voor zover de – altijd geplunderde – resten met elkaar kunnen worden vergeleken, lijken de grafgoederen van prinsessen (en misschien ook die van jongere prinses) bescheidener te zijn dan de inhoud van rijke elitegraven. Dit onverwachte onderscheid kan op toeval berusten, vanwege het altijd geplunderde archeologische materiaal, maar misschien zegt het ook wel iets over de status van de niet-regerende leden van het koningshuis.

*De kruik van de koninklijke kleindochter
(foto: University of Basel, Kings' Valley Project).*

De omgeving van KV 40, met de analyse van vondstmateriaal (foto: University of Basel, Kings' Valley Project).

Kent R. Weeks

Graf KV 5

Eeuwenlang leek het een onbeduidend graf in het Dal der Koningen. Egyptoloog Howard Carter gebruikte het zelfs als stortplaats. Maar bij een nadere inspectie in 1989 was al snel duidelijk dat de eerdere ontdekkers zich schromelijk hadden vergist.

De ingang van graf nummer 5 in het Dal der Koningen (KV 5) is mogelijk voor het eerst afgebeeld op een tekening van James Pococke uit 1739 en op een aantal kaarten die vroeg in de 19de eeuw zijn gemaakt. Het graf is voor het eerst met zekerheid vermeld in de – ongepubliceerde – dagboeken van James Burton uit 1825, die in de eerste drie kamers kroop. Het graf kreeg een KV-nummer toegewezen door John Gardner Wilkinson tijdens zijn onderzoek van het dal in 1827.

Net als de andere negentiende-eeuwse bezoekers aan het Dal waren ze van mening dat KV 5 klein en ongedecoreerd was en van geen enkel belang. Dat had tot gevolg dat het graf een eeuw lang door egyptologen is genegeerd. In de vroege jaren twintig van de 20ste eeuw vond Howard Carter KV 5 zelfs zo onbeduidend dat hij de heuvel waarin het graf was uitgehouden gebruikte als stortplaats voor zijn opgravingspuin.

Toen het team van het Theban Mapping Project (TMP) in 1989 het Dal der Koningen in kaart wilde brengen, verwijderden de medewerkers het puin van Carter en herontdekten zo de ingang naar KV 5. Toen ze de eerste drie kamers van het graf binnengingen – de enige kamers die toegankelijk waren vanwege het puin dat door overstromingen in het graf was

gespoeld – was al snel duidelijk dat de eerdere ontdekkers zich schromelijk hadden vergist.

De wanden van KV 5 waren gedecoreerd met uitgehakte en beschilderde voorstellingen en teksten, waardoor het mogelijk was het graf aan een aantal zonen van de beroemde koning Ramses II (ca. 1279-1213 v.Chr.) toe te wijzen. Het graf ligt slechts 50 meter verwijderd van de ingang van het graf van Ramses II (KV 7).

UNIEK EN COMPLEX ONTWERP

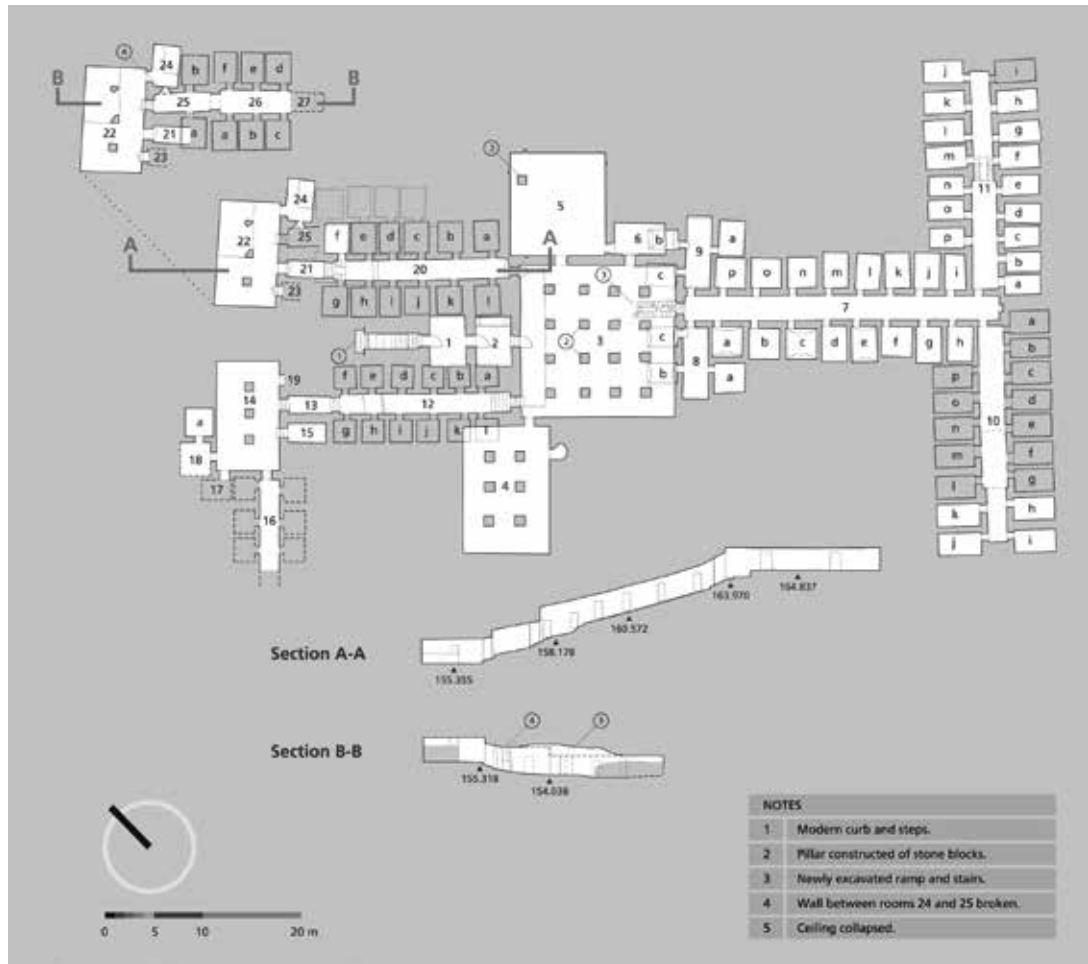
Na dat eerste bezoek heeft het team van het TMP graf KV 5 uitgebreid in kaart gebracht en zijn er verschillende belangrijke ontdekkingen gedaan. KV 5 blijkt het grootste graf te zijn dat ooit in het Dal is uitgehouden en een van de grootste ooit in Egypte gemaakt. Het heeft een uniek en complex ontwerp. De meeste koninklijke graven in het Dal der Koningen hebben minder dan een dozijn kamers en zijn uitgehakt langs een enkele as, of langs een as met één of twee rechte hoeken. KV 5 heeft ten minste 130 kamers die gelegen zijn langs diverse assen in verschillende richtingen en op verschillende diepten.

Minstens vier zonen van de beroemde koning Ramses II zijn er begraven

Het Dal der Koningen (foto:
Samvaughan67, [Dreamstime.com](https://www.dreamstime.com))

De meeste koninklijke rotsgraven zijn betrekkelijk klein: elf ervan beslaan minder dan 950 m³, tien beslaan tussen de 950 en 1900 m³ en vier beslaan 2000-2700 m³. KV 5 is nog niet geheel uitgeruimd, maar het beslaat tot nu toe al meer dan 4000 m³.

Aan de hand van wandreliëfs en hun inscripties en enkele beschreven vondsten zijn ten minste vier van de ruim dertig zonen van Ramses II te identificeren in KV 5. Amonherchepesjef (de oudste zoon), Ramses (de tweede zoon), Seti (de negende zoon) en Mery-Atoem (de zestiende zoon) zijn hier begraven.

Hun leeftijdsvolgorde kunnen we afleiden uit reliëfs van processies van de zonen in een verscheidene tempels van Ramses II. Ze droegen allemaal een aantal titels, maar altijd waren ze 'prins' en 'erfgenaar'. Het is mogelijk dat er meer zonen zijn begraven in

het graf, want er worden zeker twintig zonen in afgebeeld – al is nog onduidelijk of iedere zoon slechts eenmaal is afgebeeld.

In KV 5 zijn vier gedeeltelijke of complete skeletten gevonden. Forensisch antropologen hebben twee ervan geïdentificeerd als 'heel waarschijnlijke' nakomelingen van Ramses II, en een derde is 'waarschijnlijk' nauw aan hem verwant. Het vierde skelet was te ernstig beschadigd om een reconstructie van de schedel en het gezicht te kunnen maken.

WELKE 28 ZONEN?

KV 5 is niet in één keer in zijn geheel uitgehouwen, maar telkens is een nieuwe reeks kamers uitgehakt wanneer een koninklijke zoon overleed. Tot dusver is het onmogelijk om KV 5 onder te verdelen in aparte reeksen van kamers, of om te bepalen waartoe de

verschillende kamers dienden. Dat komt omdat KV 5 zonder parallel is in de nu bekende funeraire architectuur en omdat de wanden met inscripties ernstig beschadigd zijn geraakt bij zo'n elf overstromingen door regenval in de afgelopen drieduizend jaar.

Van de minimaal dertig zonen van Ramses II die bij naam bekend zijn, zijn er twee elders begraven: Merenptah in KV 8 en Chaemwaset in Sakkara. Maar welke van de achtentwintig andere zonen zijn begraven in KV 5? Er is wel gesuggereerd dat de hier begraven zonen ieder op verschillende momenten de recht-

matige troonopvolger van hun vader waren. En dat ze misschien zelfs het koningschap deelden met hun vader – na diens vergoddelijking bij het Sed-feest na zijn dertigste jaar als farao. Ramses II zou verder hebben geregeerd als goddelijk heerser met zijn erfgenaam als 'wereldlijke farao'. Zo'n bijzondere status zou een bijzondere begrafenis hebben vereist.

Daarmee biedt KV 5 de egyptologen meer vragen dan antwoorden en verder onderzoek is beslist noodzakelijk. Eén ding is zeker: het graf toont het grote belang van de voornaamste koningszonen in Ramessidisch Egypte.

Boven: Enkele zonen van Ramses II zoals afgebeeld in het Ramesseum in Luxor (foto: Jan Koek).

Onder: Kleurenweergave van de resterende reliëfdecoratie op de zuidmuur van kamer 2, met Ramses II gevolgd door een prins; rechts is een boot met de koe van Hathor afgebeeld, met onder haar borst Ramses II (schildering: Susan H. Weeks).

De Gouden Kamer

Alessia Fassone en Simon Connor

De Italiaanse missie

Paolo Del Vesco

In gezelschap van de goden

Olaf E. Kaper

Alessia Fassone en Simon Connor

De Gouden Kamer

Het graf van Nefertari, de Grote Koningin van Ramses II, is ronduit spectaculair. De Italiaanse egyptoloog Ernesto Schiaparelli kon zijn ogen bijna niet geloven toen hij voor het eerst binnen stond. 'Het zijn de afmetingen van de figuren, de helderheid van de kleuren en de grootsheid en puurheid van de stijl die dit graf tot een van de meest opmerkelijke monumenten maken.'

Het graf van Nefertari (ca. 1295-1250 v.Chr.) is uitgehouwen in de rots aan de voet van de Thebaanse bergen en bevindt zich in het Dal der Koninginnen. Samen met het graf van haar schoonvader Seti I wordt het gezien als een van de hoogtepunten van de beeldende kunst uit het oude Egypte. Nefertari's laatste rustplaats (QV 66) wordt voor het eerst genoemd in documenten van reizigers uit de 19de eeuw. Het eerste wetenschappelijke onderzoek is uitgevoerd door Ernesto Schiaparelli, directeur van het Museo Egizio in Turijn en hoofd van de Italiaanse archeologische missie. Aan hem was een concessie verleend om tussen 1903 en 1905 opgravingen te doen in het Dal der Koninginnen (zie p. 123-128).

Tijdens het tweede seizoen van de opgravingen in 1904 vonden de arbeiders, zo noteert Schiaparelli, 'de overblijfselen van enkele kleine huizen, gebouwd van droog gestapelde stenen, waarin waarschijnlijk de bewakers van de necropool woonden. (...) ze vonden de eerste treden van een trap die was uitgehouwen in de onderliggende rots, wat duidt op een graf dat dateert van voor de 20ste dynastie'.

Uit de voorwerpen die Schiaparelli in het graf ontdekte, bleek duidelijk dat het om een

koninklijk rotsgraf ging dat in de oudheid was geplunderd en waarschijnlijk later is hergebruikt. Toch bevatte het graf nog steeds enkele belangrijke objecten van wat ooit een schitterende schat moet zijn geweest. De sarcofaag van de koningin was verwoest. Er lagen alleen nog brokstukken van het roodgranieten deksel op de vloer van de grafkamer, samen met delen van een vergulde houten lijkst.

Van alle grafgoederen van Nefertari waren vierendertig houten *sjabti's* (dienarenbeeldjes) overgebleven. Ze zijn zwart geschilderd en dragen de naam van de koningin. Er zijn ook onderdelen van meubels gevonden, zoals twee deksels van houten kistjes en een faience handvat dat is beschreven met de naam van koning Eje, die mogelijk een van Nefertari's voorouders was. Een paar sandalen van geweven palmladeren is misschien wel echt gedragen door de koningin.

De meest indrukwekkende vondst is een amulet van verguld hout en blauwe faience in de vorm van een

Een paar sandalen van geweven palmladeren is misschien wel echt gedragen door de koningin

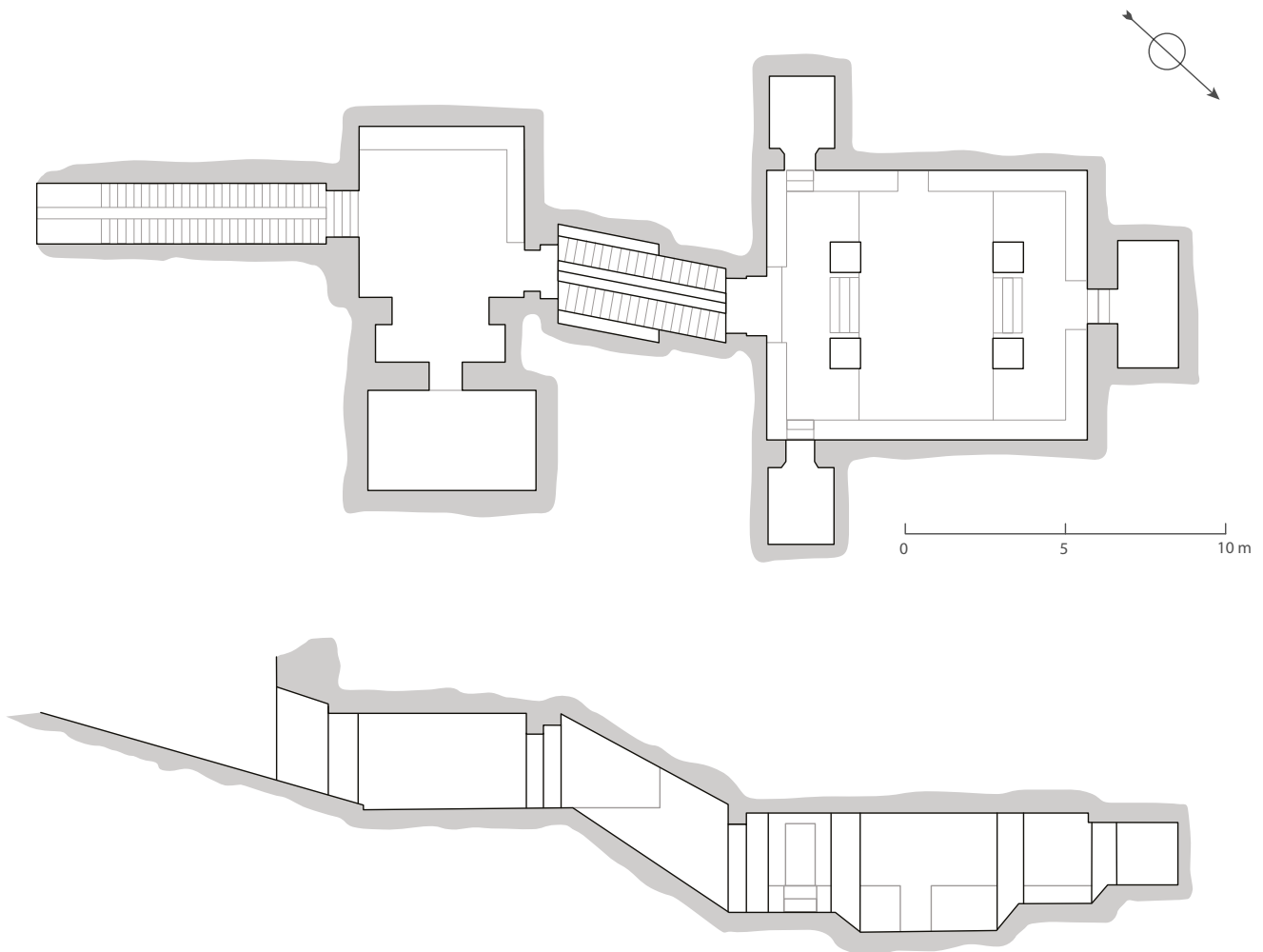
djed-zuil, het symbool van stabiliteit en eeuwig leven voor de overledene. De naam van Nefertari staat op de achterkant. Het was verborgen in een nis in de muur en is mogelijk een van de vier amuletten die deel uitmaken van de ‘magische stenen’. Die werden tijdens een ritueel in de vier hoeken van de kamer neergezet om de overledene te beschermen. Ook zijn er potten, touw, een deel van een beeldje van een ibis en enkele andere eenvoudige voorwerpen gevonden.

‘GROOTS EN PUUR’

Een trap in de rots leidt naar het graf dat tot een diepte van wel acht meter is uitgehouwen. De ingang is een brede opening met de naam van Nefertari op de latei erboven. De vloer van de eerste ruimte lag vol met puin toen die werd gevonden – het lijkt er daarom op dat de ingang al sinds de oudheid niet met een deur was afgesloten. De eerste ruimte is vierkant en heeft een grote nis aan de oostzijde die door Schiaparelli een ‘alkoof’ werd genoemd. Die leidt weer naar een zijkamer die afbeeldingen draagt van offers aan de goden Osiris en Atoem. De eigenlijke grafkamer van de koningin is 87 m² groot

Pagina links: Grafuitrusting van Nefertari
(Museo Egizio, Turijn).

Onder: Plattegrond en doorsnede van QV 66.

Boven: Handvat van een meubelstuk met de naam van koning Eje (Museo Egizio, Turijn).

Onder: Djed-zuil van verguld hout met ingelegd faïence, 13 cm hoog (Museo Egizio, Turijn).

en bevindt zich onder aan een tweede, steilere trap. Het plafond van die kamer wordt ondersteund door vier rechthoekige pijlers. Naast de kamer bevinden zich nog drie kleine kamertjes waarin ooit waarschijnlijk een deel van de grafgoederen van de koningin was opgeslagen.

Schiaparelli schrijft over het decoratieve programma van de muurschilderingen: 'Hoewel er van de grafuitrusting heel weinig over was, verheugde de missie zich over de ontdekking van het graf, dat een van de belangrijkste vondsten is. Het graf behoort toe aan een van de meest befaamde Egyptische koninginnen en is uitzonderlijk mooi, zowel wat betreft de architectonische structuur als de reliëfs en inscripties die de muren bedekken (...).

Hoewel enkele delen van de decoratie ontbreken, konden we toch de reliëfs consolideren. Het zijn de afmetingen van de figuren, de helderheid van de kleuren en de grootsheid en puurheid van de stijl (een van de belangrijkste voorbeelden van Egyptische kunst van de vroege 19de dynastie) die dit graf tot een van de meest opmerkelijke monumenten in de Thebaanse necropool maken. Het graf kan zich meten met de belangrijkste graven in het Dal der Koningen, misschien niet wat betreft de afmetingen ervan, maar wel wat betreft de fraaie verhoudingen en de artistieke waarde. Het verschil tussen dit graf en de andere graven in het Dal der Koninginnen (en alle andere graven) ligt in de inspiratie waarmee de op de muur geschilderde scènes zijn gecreëerd en tot een geheel zijn gevormd.'

Ernesto Schiaparelli gaf zijn assistent Francesco Ballerini opdracht om een houten schaalmodel te maken. Ballerini begon aan de exacte reproductie van Nefertari's graf en de schitterende muurschilderingen (op een schaal van 1:10), maar overleed plotseling in 1910. Gelukkig liet de jonge wetenschapper een enorme hoeveelheid tekeningen, aantekeningen en foto's van het graf na. Die documentatie stelde twee andere collega's van Schiaparelli, Don Michele Pizzio en de restaurateur Edoardo Baglione, in staat om het model met grote precisie – zowel de architectonische structuur als het decoratieve programma – in 1933 af te maken.

LANGDURIGE RESTAURATIE

Toen Schiaparelli het graf binnen ging, zag hij onmiddellijk de slechte staat waarin sommige van de muren verkeerden. Hij schrijft: 'Vanwege een aantal regenwaterinfiltraties tussen de rots en het pleisterwerk is het pleisterwerk helaas op veel plaatsen van de muur gevallen of het begon al los te laten, zodat het nodig was om onmiddellijk te beginnen met langdurige en duurzame consolidatiewerkzaamheden, die werden uitgevoerd door professor Fabrizio Lucarini die zich bij onze missie had gevoegd.' Dat gebeurde in 1904.

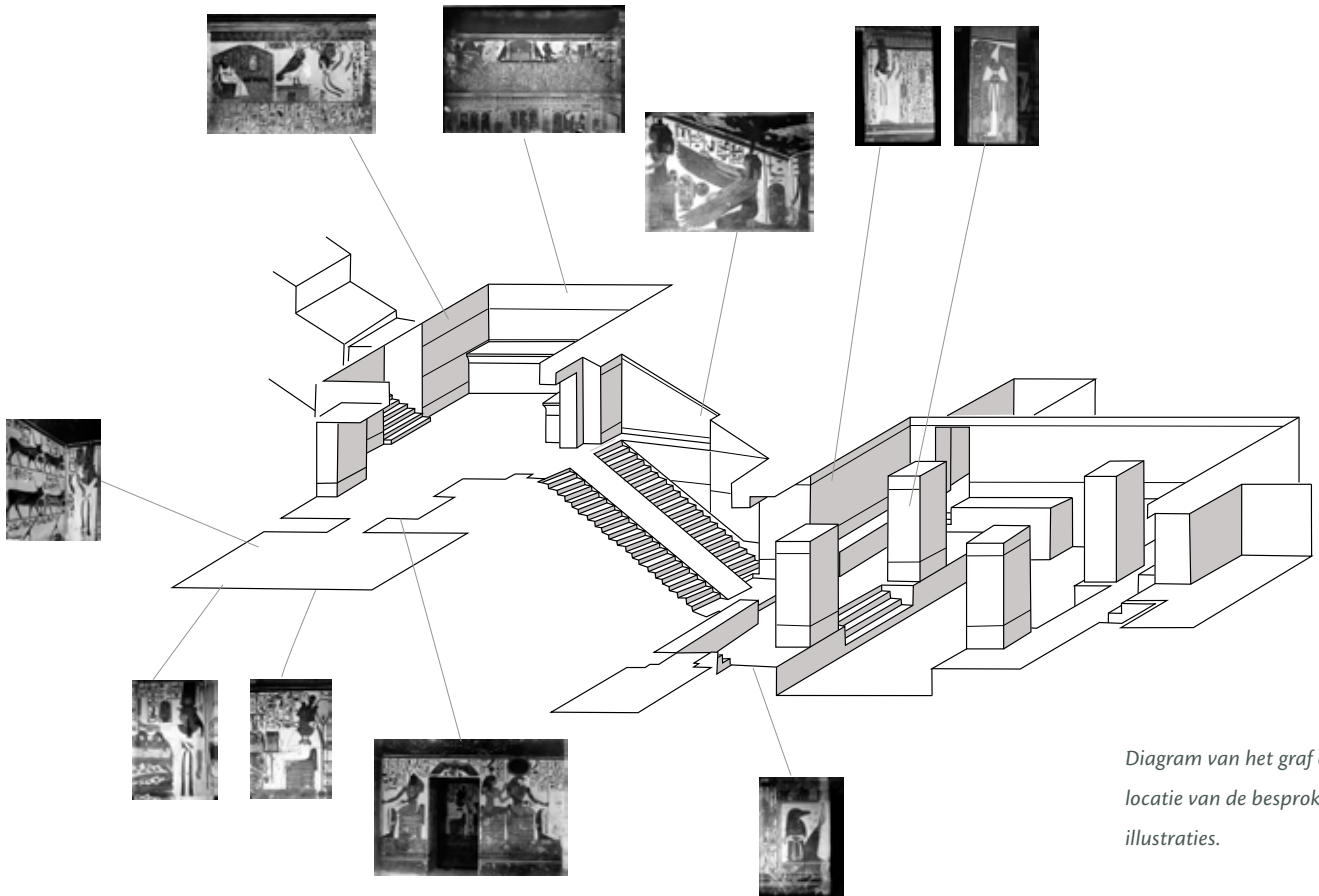

Diagram van het graf en de locatie van de besproken illustraties.

Een tweede internationale missie, onder leiding van zowel de Egyptische Oudheidkundige Dienst als het Getty Conservation Institute, kreeg de opdracht om tussen 1988 en 1992 de wanden te stabiliseren omdat de kalksteen heel kwetsbaar was door de werking van zoutkristallen.

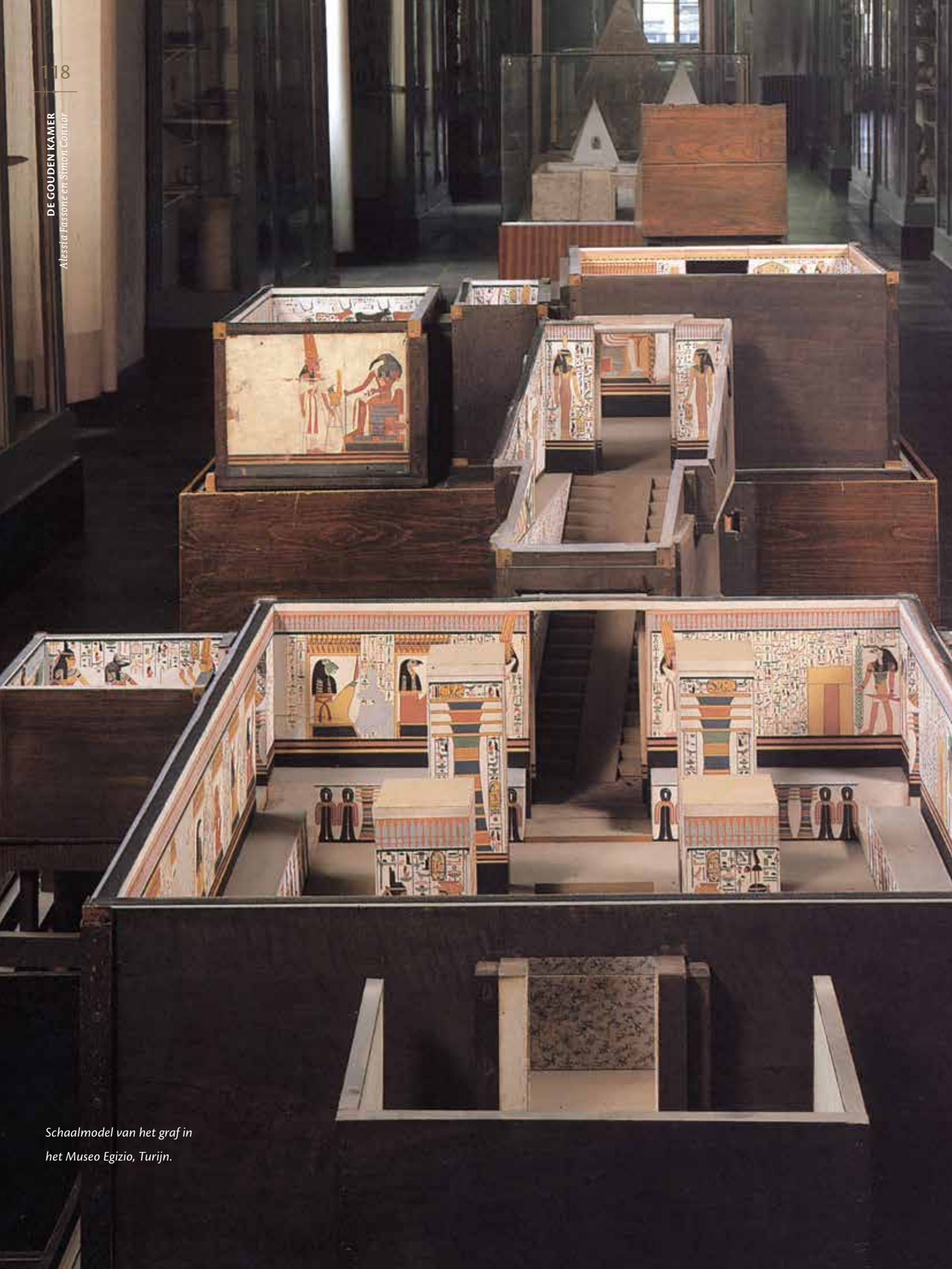
Ondanks de slechte staat waarin sommige muren verkeerden, was het graf ronduit spectaculair. De geschilderde scènes in reliëf hebben ook nu nog verbazingwekkend heldere en levendige kleuren en zijn uitzonderlijk door de brede selectie aan spreuken uit het Dodenboek die ze bevatten. De decoratie is bedoeld om de koningin bij te staan in haar reis naar het hiernamaals, haar te vergezellen in de aanwezigheid van Osiris en haar in staat te stellen om 'uit te gaan overdag' als een vergoddelijkte geest.

REIS VAN DE GEEST

Tijdens zijn opgravingscampagne gaf Schiaparelli opdracht om een fotoserie van het graf te maken die goed laat zien in welke staat de muurdecoratie verkeerde toen het graf voor het eerst werd geopend door de Italiaanse archeologen.

Het iconografische programma van Nefertari's graf toont de grote symbolische waarde van het dodengeloof ten tijde van het Nieuwe Rijk. De beschilderde reliëfs hebben niet alleen een onmiskenbare esthetische waarde. Ze vatten ook de reis samen die de geest van de koningin moet ondernemen – nadat ze is verwelkomd door de goden en voordat ze kan rusten zoals Osiris én kan deelnemen aan de cyclus van de zonnegod Re.

In de eerste hal, rechts naast de deuropening knielt Nefertari met opgeheven armen: dit is de gebruikelijke houding bij het gebed.

Schaalmodel van het graf in
het Museo Egizio, Turijn.

Achter haar staat haar *ba*-geest op het graf. De *ba* is het symbool van de bevrijde geest die is afgebeeld als een vogel met het hoofd van de koningin. Links zit de koningin in een paviljoen en speelt *senet*, een bordspel vol symbolische betekenis rond de tocht door het hiernamaals.

De muur links van de ingang bevat een groot aantal kolommen hiërogliefen met spreuk 17 van het Dodenboek waarin de overledene wordt geïdentificeerd met de scheppersgod. De tekst is erboven geïllustreerd met een reeks van afbeeldingen. In het midden ligt de mummie van de koningin (in de vorm van Osiris) op een baar, aan beide zijden beschermd door de godinnen Isis en Nephthys die eruitzien als vogels. Aan de linkerkant staat de *benoe*, de reiger die een incarnatie is van de zonnegod Re, en daarnaast Roety, een vorm van de scheppersgod Atoem die de vader is van de twee leeuwengodheden Sjoen en Tefnoet.

De eigenlijke grafkamer is 87 m² groot en bevindt zich onder aan een tweede, steilere trap

1 Westwand van de eerste zaal, Dodenboek spreuk 17 (foto: Ernesto Schiaparelli).

2 De godin Maat beschermt de cartouche van Nefertari, westwand van de trap (foto: Ernesto Schiaparelli).

3 Alkoof in de eerste zaal, de goden Chepri, Re-Harachte en Hathor (foto: Ernesto Schiaparelli).

4 Zuidwand van de eerste zaal, Dodenboek spreuk 17 (foto: Ernesto Schiaparelli).

5 Osiris in het zijvertrek van de eerste zaal (foto: Ernesto Schiaparelli).

6 Nefertari offert aan Atoem in het zijvertrek van de eerste zaal (foto: Ernesto Schiaparelli).

7 Nefertari offert aan de zeven koeien en de stier van Dodecanomion spreuk 148 (foto: Ernesto Schiaparelli).

8 Demon uit Dodecanomion spreuk 146 op de oostwand van de grafkamer (foto: Ernesto Schiaparelli).

9 Osiris op een pijler in de grafkamer (foto: Ernesto Schiaparelli).

Links zit de koningin in een paviljoen en speelt senet, een bordspel vol symbolische betekenis

BEWAKER VAN DE SARCOFAAGKAMER

De oostelijke zijde van de voorkamer heeft een brede nis die door Schiaparelli 'de alkoof' is genoemd. De beschilderde reliëfs tonen de koningin die wordt verwelkomd door verschillende goden. Op de foto is ook Chepri te zien, de god van de opkomende zon met een scarabee als hoofd, en de zonnegod Re-Harachte met het hoofd van een valk. Zijn begeleidster is de godin van het westen, Hathor-Imentet.

De alkoof leidt naar een volgende kamer met afbeeldingen van Nefertari die offers brengt aan de goden Ptah, Thot, Atoem en Osiris. Op de zuidelijke wand zijn een stier en 'de zeven koeien van de hemel' geschilderd. Ze horen bij spreuk 148 van het Dodenboek die ervoor zorgt dat de overledene op magische wijze voorzien blijft van voedsel.

Op de wanden van de gang met de trap die afdaalt naar de grafkamer brengt de koningin offers aan verschillende godinnen. Op

Schiaparelli's foto is ook de gevleugelde godin Maat in beeld, in een knielende houding met de veer als symbool van rechtvaardigheid (*maat*) in haar haar.

De sarcofaagkamer zelf staat symbool voor het rijk van Osiris, waar de koningin verblijft voorafgaand aan haar wedergeboorte. Op elk van de vier pijlers van de kamer zijn – langs de centrale doorgang van het graf – voorstellingen van de herrijzende Osiris aangebracht. De wanden van de kamer zijn bedekt met spreuken en afbeeldingen uit het Dodenboek. De foto uit het archief van Schiaparelli toont een van de angstwekkende bewakers van de poorten van het rijk van Osiris. Met zijn krokodillenkop en een mes in zijn handen ziet hij er vervaarlijk uit.

Het enige wat over is van de granieten sarcofaag is een aantal brokken van het deksel – de kist is in stukken geslagen door dieven die op zoek waren naar amuletten en sieraden. Het deksel is licht gewelfd (een imitatie van een traditionele schrijn); dit type werd tijdens deze

*De godin Maat boven de deur tot de grafkamer
(foto: Ernst Terpstra).*

‘Nefertari’s graf kan zich meten met de belangrijkste graven in het Dal der Koningen’

Boven: De goden Osiris, Hathor en Anoebis in de grafkamer (foto: Ernst Terpstra).

Midden: Sarcofaagdeksel van Nefertari in graniet (Museo Egizio, Turijn).

Onder: Voeteneinde van het sarcofaagdeksel met afbeelding van Isis tussen de gierengodin Nechbet en de cobragodin Wadjet (Museo Egizio, Turijn).

periode vaak gebruikt in de graven van leden van de koninklijke familie en hovelingen.

Ter hoogte van het hoofd van de koningin was het deksel versierd met een afbeelding van de hemelgodin Noet, die met uitgespreide vleugels op de hiëroglief met de betekenis ‘goud’ zit. De godin Isis staat aan het voeteneinde. In de inscripties op het midden van het deksel vraagt de koningin om de bescherming van Noet en wordt ze door de godin gerustgesteld. Op de zijkanten van het deksel zijn nog resten van andere gebeden te herkennen.

De vondst van dit graf bracht een grote hoeveelheid afbeeldingen van de hoogste kwaliteit, die sindsdien niet meer uit de boeken over Egyptische kunst en religie weg te denken zijn. Over de persoon van de koningin zelf heeft het graf helaas weinig nieuwe informatie gebracht.

Paolo Del Vesco

De Italiaanse missie

Ernesto Schiaparelli en andere Italiaanse archeologen hebben meer dan tachtig graven en schachten in het Dal der Koninginnen opgegraven. Maar ook op andere plaatsen in Egypte hebben ze aan het begin van de twintigste eeuw veel pionierswerk verricht. Eindelijk kon Italië zich meten met alle andere grote Europese landen.

Egyptoloog Ernesto Schiaparelli werd in 1894 de nieuwe directeur van het Museo Egizio (het Egyptisch Museum) in Turijn. Hij was de opvolger van Ariodante Fabretti, die sinds 1871 hoogleraar in de archeologie aan de universiteit en tevens hoofd van het museum was geweest. Schiaparelli was geboren in 1856 in een dorp aan de rand van Biella, een kleine plaats ongeveer 80 kilometer ten noordoosten van Turijn. Hij voltooide in 1877 zijn studie egyptologie aan de universiteit van Turijn bij museumconservator en hoogleraar Francesco Rossi en studeerde twee jaar in Parijs bij Gaston Maspero.

Bij aankomst in Turijn beseft Schiaparelli onmiddellijk dat het museum – na tientallen jaren van weinig activiteiten – zijn ooit zo vooraanstaande positie in de Europese collecties van Egyptische oudheden dreigde te verliezen. Hij zette zich in voor de reorganisatie van het museum en voor de uitbreiding van de collectie. Met de verwerving van objecten wilde hij vooral de ‘chronologische gaten’ vullen die de geschiedenis van de Oudegyptische beschaving moest illustreren. Daarom plande Schiaparelli een reis naar Egypte, zoals hij al eerder had gedaan in 1885 en 1892 als directeur van het museum

in Florence, om grote aankopen te doen op de markt in oudheden.

Hij maakte die reis in 1900-1901 en hij slaagde erin om ongeveer 1400 objecten te kopen op verschillende plaatsen in Egypte. Maar hij beseftte al gauw dat dit niet de beste manier was om de collectie te verrijken, omdat de objecten heel duur waren, en ook omdat er over de meeste voorwerpen geen informatie over de herkomst of de context beschikbaar was. Hij concludeerde dat het Turijnse museum zich moest gaan toeleggen op opgravingen, zodat Italië zich eindelijk kon meten met alle andere grote Europese landen bij het archeologische onderzoek en de exploitatie van Egypte.

Ernesto Schiaparelli
(1856-1928).

KONING VICTOR EMANUEL III

In de herfst van 1902 leken eindelijk alle omstandigheden gunstig voor de onderneming waar Schiaparelli al jaren van droomde: een officiële archeologische missie naar Egypte. Er was financiering uit de persoonlijke schatkist van koning Victor Emanuel III en het ministerie van Openbaar Onderwijs stelde een aanvullend bedrag ter beschikking. Logistieke ondersteuning werd aangeboden door markies Salvago Raggi, de minister van het Italiaanse gezantschap in Caïro én door niemand minder dan Schiaparelli's voormalige professor en vriend Gaston Maspero. Hij was naar Egypte vertrokken als directeur van de Egyptische Oudheidkundige Dienst.

Maspero was een groot voorstander van de Italiaanse opgravingen en gaf advies over de meest 'veelbelovende' sites. In het begin van 1903 werden de archeologische activiteiten van de missie in het Dal der Koningen bij Luxor officieel geopend door de archeoloog Francesco Ballerini, een van Schiaparelli's meest gewaardeerde collega's. In hetzelfde jaar

ging het team, na hun werk in de Thebaanse necropool, verder met opgravingen in Giza, Asjmoenein (samen met Evaristo Breccia) en vervolgens in Heliopolis. Tussen 1903 en 1920 werkte de Italiaanse missie op elf verschillende vindplaatsen: Heliopolis, Giza, Behnasa, Asjmoenein, Assioet, Qau el-Kebir, Hammamiya, Deir el-Medina, het Dal der Koninginnen, Gebelein en Aswan.

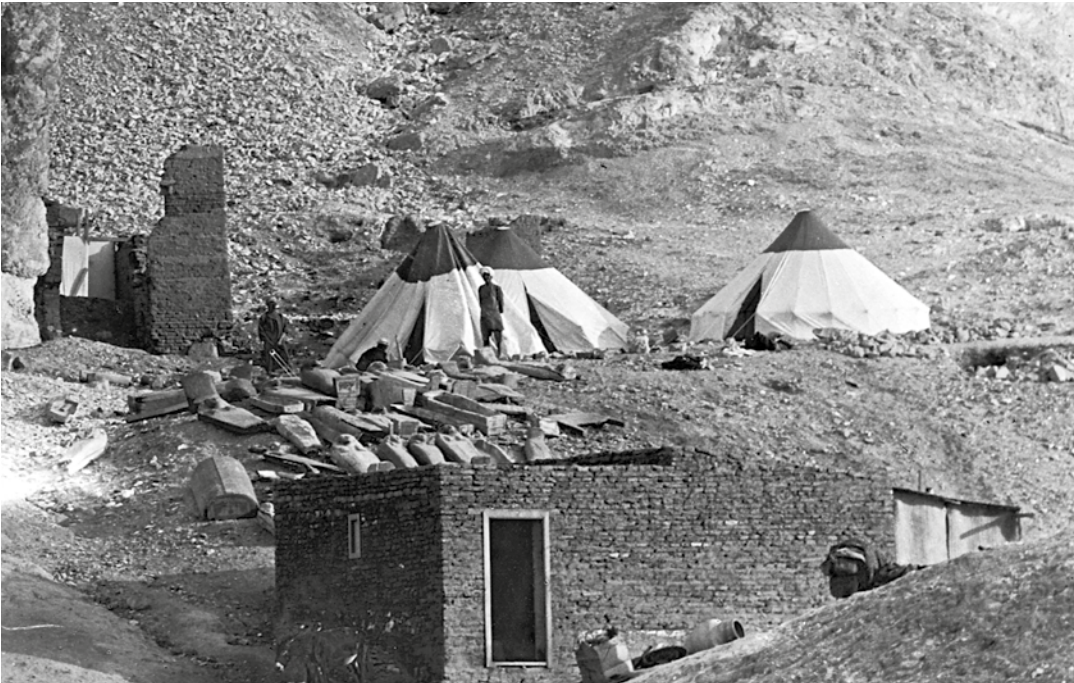
DOMEIN VAN WOLVEN EN JAKHALZEN

In zijn korte gepubliceerde verslag uit 1903 omschrijft Ballerini het Dal der Koninginnen als een 'geïsoleerde vallei waar zelden reizigers komen, het onverstoorde domein van haviken, wolven en jakhalzen, zonder enig spoor van begroeiing en toch statig in de droevige stilte'. Zijn grote enthousiasme is duidelijk af te lezen uit de brieven die hij vanaf de opgraving aan zijn familie schreef. Ondanks de nieuwe en veeleisende situatie waarmee hij te maken had met alle bijbehorende logistieke en andere problemen.

*Het Dal der Koninginnen
gezien vanuit het noorden,
met de ruïnes van het
koptische klooster van Deir
el-Rumi aan de rechterkant
(archief Museo Egizio,
Turijn).*

Alle omstandigheden leken gunstig voor de onderneming waar Schiaparelli al jaren van droomde

Boven: Het kamp van de Italiaanse archeologische missie in 1903. Veel kisten uit de Derde Tussenperiode die zijn gevonden in de graven van Chaemwaset en Setiherchepesjef liggen buiten de tenten. Klaar om ingepakt en verscheept te worden (archief Museo Egizio, Turijn).

Onder: Egyptische opgravers in actie op de zuidelijke hellingen van het dal (archief Museo Egizio, Turijn).

Inscriptie bij het graf van Nefertari met vermelding van de ontdekking in 1904 (foto: Jan Koek).

Op 10 maart 1903, aan het einde van zijn eerste seizoen, schreef hij, geïmponeerd door het moment van vertrek: ‘We laten het dal achter ons waaraan ik zo gehecht ben geraakt tijdens het rustige leven dat ik hier in de afgelopen 39 dagen heb doorgebracht; het dal dat de eerste proeve van mijn opgravingen heeft aanschouwd en waarvan ik de meest afgelegen uithoeken heb leren kennen.’

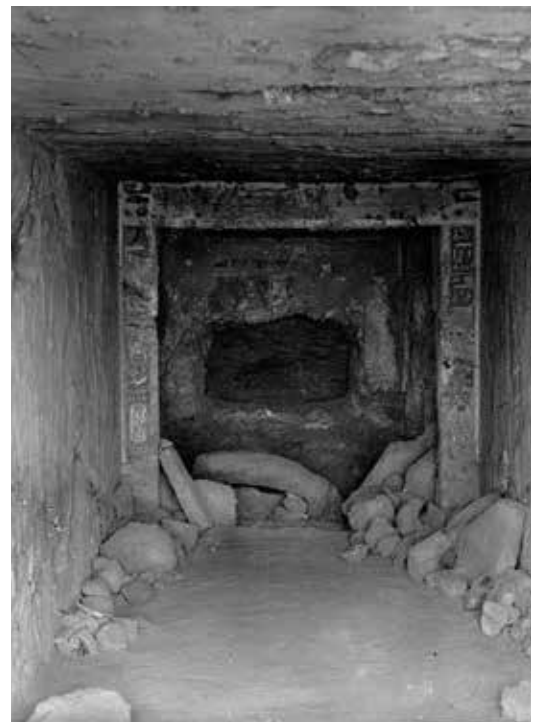
De Egyptische Oudheidkundige Dienst verleende de Italiaanse missie exclusieve toestemming voor opgravingen van het hele Dal der Koninginnen en de omgeving ervan, en zoals Ballerini uitdrukkelijk vermeldt in zijn rapport was het doel om ‘het dal systematisch te verkennen, zodat geen plek onverkend zou blijven, om alle graven uit te graven, zowel de weinige die al bekend zijn als de anderen die we hopen te kunnen vinden, en om ze uiteindelijk goed te kunnen publiceren’.

KEGELVORMIGE TENTEN

Aan het begin van het seizoen van 1903 vertoefde Ballerini nog bij de Franciscaner monniken van Luxor, maar daarna zette zijn team al snel een kamp op vlak bij de ingang naar het dal op een kleine heuvel vlak bij de resten van het klooster Deir el-Rumi. Het bestond uit drie of vier kegelvormige tenten, gekregen van het Italiaanse leger, en een klein magazijn van kleisteen en steensplinters waarin zich de keuken, de fotogafiekamer en een opslagruimte voor de opgegraven objecten bevonden.

Koningin Tyti afgebeeld in haar graf QV 52, en de binnenste kamer van het graf van koningin Isis (QV 51) (archief Museo Egizio, Turijn).

De missie wijdde twee volledige seizoenen (1903 en 1904) aan het in kaart brengen van de hoofdvallei en de kleine zijwadi's. Het eerste deel van de derde campagne werd besteed aan de voltooiing van het werk in de noordelijke tak (Dal van de Dolmen), vooral in de buurt van de rotskapel voor de goden Ptah en Meretseger.

Het opgravingswerk bestond hoofdzakelijk uit de verwijdering van enorme afzettingen van kalksteensplinters om zo de rotsbodem te bereiken waar zich nog onontdekte openingen of grafschachten konden bevinden. Dat kon alleen met de hulp van een grote ploeg van zo'n driehonderd ingehuurd Egyptische werklieden. Voor het grootste deel waren het kinderen – zoals gebruikelijk in die tijd – die de manden met puin naar de storthopen droegen.

BELANGRIJKE ONTDEKKINGEN

Bij elkaar zijn er meer dan tachtig graven en schachten in het Dal der Koninginnen gevonden. Het Italiaanse team deed enkele grote ontdekkingen, zoals nog onbekende graven van prinsen en hoge ambtenaren, en grote familiegraven die in oudere rotsgraven waren aangelegd.

Schiaparelli publiceerde de belangrijkste resultaten van zijn onderzoek in het eerste deel (uit 1923) van de rapporten van het werk van de archeologische Italiaanse missie in Egypte (*Relazione sui lavori della*

Het opgravingswerk bestond vooral uit de verwijdering van enorme afzettingen van kalksteensplinters

Isis, de koning en de prins in het graf QV 55 van Amonherchepesjef en koning Ramses III in QV 44 van prins Chaemwaset (archief Museo Egizio, Turijn).

Links: Sarcofaag van een koningin begraven in QV 42 (Museo Egizio, Turijn).

Midden: Kruik voor ingewanden uit het graf (QV 30) van Nebiri, hoofd van de stallen onder Thoetmosis III (Museo Egizio, Turijn).

Rechts: Scarabee uit de Derde Tussenperiode uit een later gebruik van de prinsengraven QV 43 en QV 44 (Museo Egizio, Turijn).

Missione Archeologica Italiana in Egitto), maar een aanzienlijke hoeveelheid ongepubliceerde documentatie ligt nog altijd in de archieven in Turijn. Dit materiaal krijgt sinds kort ook de aandacht die het verdient. Foto's, plattegronden en doorsneden van graven en honderden pagina's aantekeningen en hiëroglifische transcripties van de hand van Ballerini worden nu gedigitaliseerd en onderzocht in voorbereiding op de publicatie ervan.

De Italianen hebben een aantal graven die al bekend waren, maar bedolven waren geraakt, opnieuw opgegraven. Zoals het graf van koningin Iset, een echtgenote van Ramses III (QV 51), koningin Tyti (QV 52), koningin Sat-Re (QV 38), prins Pareherwenemef (QV 42). Bovendien ontdekten ze het prachtige graf van koningin Nefertari.

Daarnaast zijn er ook veel belangrijke exemplaren gevonden die dateren in de vroege 18de dynastie – de allereerste periode van gebruik van deze necropool. Bijvoorbeeld

het graf van prinses Ahmose, een dochter van koning Sekenenre Taa uit de 17de dynastie (QV 47), het graf van Imhotep, burgemeester van Thebe en vizier onder Thoetmosis I (QV 46), het graf van Nebiri, hoofd van de stallen onder Thoetmosis III (QV 30) en het graf dat in een berghelling in een zijvallei was uitgehakt voor prins Ahmose (QV 88).

Uit latere perioden dateren de grote en uitbundig gedecoreerde graven van drie zonen van Ramses III: Chaemwaset (QV 44), Setiherchepesjef (QV 43) en Amonherchepesjef (QV 55). Die drie horen tot de meest waardevolle ontdekkingen van de Italiaanse missie, al werd de kwaliteit van het beeldhouwwerk in het graf van Nefertari niet meer geëvenaard.

De vondsten van de Italianen in het Dal der Koninginnen belandden uiteindelijk in Turijn, inclusief de zware sarcofagen en de vele mummiekisten uit een latere tijd, die bij hergebruik in de graven waren terechtgekomen.

Olaf E. Kaper

In gezelschap van de goden

De decoratie in het graf van Nefertari in het Dal der Koninginnen staat helemaal in het teken van Osiris en het dodenrijk. Net als in andere graven van koninginnen tijdens het Nieuwe Rijk.

Vanaf het Nieuwe Rijk krijgt de koning voor het eerst een apart graf in het Dal der Koningen. Zijn vrouw moet dan nog even geduld hebben. Pas vanaf de eerste koningin van de 19de dynastie, koningin Sat-Re, krijgen de Grote Echtgenotes hun eigen gedecoreerde rotsgraven in het Dal der Koninginnen. Op de wanden is bij hen vooral een selectie van thema's uit het Dodenboek te zien. Dat is opvallend omdat de farao in zijn graf juist een 'programma' heeft wat daar sterk van afwijkt.

Bij de farao zijn de 'onderwereldboeken' op de wanden te zien: encyclopedische overzichten van alle wezens die zich ophouden in de onderwereld en waarmee de zonnegod tijdens zijn tocht onder de aarde mee te maken krijgt. Die kennis wordt aan de koning meegegeven vanwege zijn ambt omdat hij de zonnegod moet bijstaan bij al zijn activiteiten. Dankzij de 'onderwereldboeken' kan de koning na de dood zijn grote taak voortzetten in het hiernamaals.

In de koningsgraven was geen plaats voor de koningin. Zij wordt er niet genoemd of afgebeeld – alleen één keer in het graf van Thoetmosis III – en ook andere familieleden of privéomstandigheden zijn nergens afgebeeld.

Vanaf koningin Sat-Re komt er een nieuw graftype in zwang dat geïnspireerd lijkt op

het graf van de koning, omdat het een deur en een trap naar beneden krijgt in plaats van een diepe schacht (zoals bij privépersonen). Binnen kregen de kamers beschilderde decoraties. In het graf van Sat-Re (QV 38) was de voorstelling alleen in schets aangebracht en gecorrigeerd door de meester-tekenaar. Er was blijkbaar geen tijd meer om de scènes uit te hakken in reliëf en te beschilderen.

IN HET TEKEN VAN OSIRIS

In plaats van de onderwereldboeken kreeg de koningin voorstellingen van demonen en goden van de onderwereld in haar graf. Er is een scène met de koningin voor een offertafel en op diezelfde muur staan de twee barken van de zonnegod – die verwijzen naar de kringloop van de zon rondom de aarde. Maar de nadruk in het graf ligt veel meer op Osiris en op het dodenrijk. Op de andere wanden van het graf staan voorstellingen van de vier zonen van Horus en de vier beschermgodinnen die samen waken over de integriteit van het lichaam. Daarnaast staat een reeks beschermgoden op de wanden die

Nergens worden de echtgenoot of kinderen van de koningin genoemd of afgebeeld

genoemd worden in Dodenboek spreuk 17 als de beschermgoden van Osiris.

Het graf van Nefertari (QV 66) is een verdere ontwikkeling van dat patroon: haar grafkamer staat geheel in het teken van Osiris en het dodenrijk. Alleen in de eerste hal van het graf en de zijkamer komt ook de zonnegod enkele malen voor: in zijn vier gedaanten als Chepri (ochtend), Re-Harachte (middag), Atoem (avond) en de nachtelijke vorm van de zon die versmelt met Osiris. Met die vier vormen, die ook dicht bij elkaar zijn afge-

beeld, is de cyclus van de zon compleet vertegenwoordigd in het graf. Maar wel met veel minder details dan in de onderwereldboeken van haar echtgenoot.

De Dodenboekspreuken die in het graf van Nefertari staan zijn bekende spreuken die ook in privégraven elders voorkomen. De belangrijkste zijn spreuken 144 en 146, over de poorten van de onderwereld die in de grafkamer zijn afgebeeld, en spreuk 17 in de eerste hal. De beroemde spreuk 125, waarin de dode zich moet verantwoorden tegenover Osiris,

Rechts: Koningin Tyti met twee sistrums afgebeeld in haar graf (QV 52) in het Dal der Koninginnen (foto: Jan Koek).

Linksboven: Ostracon uit Deir el-Medina met het gedetailleerde ontwerp van een sfinx met het hoofd van een ram (Museo Egizio, Turijn).

Linksonder: Ostracon uit het Dal der Koninginnen met een schets voor de decoratie van het graf van prins Sethherchepesjef (Museo Egizio, Turijn).

is ook aanwezig, maar heel subtiel in de eerste hal. Daar zit Osiris op zijn troon, terwijl de goden Horus en Isis Nefertari naar binnen leiden in de hal van de rechtbank.

MOEDERZIEL ALLEEN

In de loop van de 18de dynastie is het Dodenboek in privégraven een standaard onderdeel van de grafdecoratie geworden. In Deir el-Medina duurde dat tot in de 19de dynastie, maar daarna was het gebruik van spreuken uit dat boek niet meer weg te denken. Op het moment van het ontwerp van Nefertari's graf was die thematiek dus nog vrij nieuw en in ontwikkeling.

Er zijn daarom belangrijke overeenkomsten tussen de privégraven en de graven voor koninginnen, al kan de keuze van Dodenboekspreuken per graf verschillen. Een opvallend detail is dat bij de koningin elke verwijzing naar haar privésituatie ontbreekt. Nergens worden haar echtgenoot of kinderen genoemd of afgebeeld. Terwijl in de particuliere graven de familie van de dode juist een hoofdrol speelt. Vooral de oudste zoon is vaak te zien bij het brengen van de dodenoffers. In Deir el-Medina zijn alle familieleden van de overledene met hun namen vermeld.

Voor de kroonprins ligt de situatie anders, daar wordt de vader wel samen met zijn zoon in het graf afgebeeld. Dat is zo in KV 5 en ook in de latere prinsengraven in het Dal der Koninginnen uit de tijd van Ramses III.

De koningin heeft een verwachting van het hiernamaals die blijkbaar grotendeels overeenkomt met die van haar burgers: een voortleven in het gezelschap van de goden van de necropool. Maar in haar graf leeft zij moederziel alleen, zonder haar familie. Ze is – net als de koning – vooral vanuit haar religieuze status voor de eeuwigheid toegerust.

Boven: Ostracon uit het Dal der Koninginnen met de schets voor een afbeelding van de gierengodin Nechbet (Museo Egizio, Turijn).

Onder: Schilderspaletten van onbekende herkomst – schilders gebruikten meer kleuren, terwijl schrijvers genoeg hadden aan rood en zwart (Museo Egizio, Turijn).

Godelijke vrouwen
Renata Schiavo

Machtige moeders
Christian Bayer

Renata Schiavo

Goddelijke vrouwen

De Egyptische koninginnen in het Nieuwe Rijk konden – net als de koningen – na hun dood als godinnen vereerd worden. In Deir el-Medina had koningin Ahmose-Nefertari een belangrijk aandeel in het religieuze leven van de dorpsbewoners, terwijl koningin Hatsjepsot graag de ‘Godsgemalin van Amon’ memoreerde. Ter meerdere eer en glorie van zichzelf vermoedelijk.

In het Egyptische geloof zag iedereen de geesten van de doden als machtige wezens. Voorouders konden optreden als tussenpersonen tussen mensen en goden, maar tegelijkertijd zagen de Egyptenaren ze ook als behorende tot de maatschappij van de levenden, die konden ingrijpen in de wereldlijke zaken van mannen en vrouwen.

Er zijn brieven aan de doden geschreven die laten zien dat je je tot een overledene kon wenden voor hulp bij problemen met gezondheid, vruchtbaarheid en zelfs bij geschillen over erfenissen. Maar de doden konden ook kwade wezens zijn die ongeluk en ziekte brachten aan hun nabestaanden. Daarom vereerden de Egyptenaren hun voorouders om zich zo te verzekeren van hun gunsten. Dat gebeurde bij speciale schrijnen in woonhuizen of tijdens pelgrimstochten naar bijzondere plaatsen zoals Abydos. Of bij speciale festivals waarbij de doden werden gehuldigd met banketten, alcoholische dranken en dansen.

De verering van overleden familieleden, en dan vooral van de ouders, was een van de belangrijkste onderdelen van de huiselijke cultus. Volgens conservator Lara Weiss heeft

voorouderverering te maken met een kern van geloofsovertuigingen rondom de levenscyclus, waarin de verbanden tussen seksualiteit, vruchtbaarheid en dood opmerkelijk sterk zijn. De geboorte van nieuwe erfgenamen was inderdaad niet alleen essentieel voor de voortzetting van de familielijn, maar ook voor de instandhouding van de vooroudercultus. Aangezien de doden afhankelijk waren van de offers en rituelen die door de levenden werden uitgevoerd voor hun welzijn in het hiernamaals.

BRIEVEN AAN DODEN

Hoewel overleden mannen een belangrijke rol speelden in particuliere religieuze praktijken is die van vrouwen minder eenduidig. Wel staat vast dat ze werden vereerd in de vooroudercultus van Deir el-Medina. Een klein aantal van de zogenoemde ‘Ach

Op een papyrus uit Deir el-Medina zegt een vrouw dat ze de koningin om raad wil vragen vanwege een droom

Boven: Webchet, een 'voortreffelijke geest van Ra', op een voorouderstèle uit Deir el-Medina (Museo Egizio, Turijn).

Onder: Houten reliëf met Amonhotep I en Ahmose-Nefertari achter een offertafel, het stuk was waarschijnlijk een onderdeel van een draagstoel voor een beeldje in de cultus van het tweetal (Museo Egizio, Turijn).

iker en-Ra'-stèles (beschreven stenen platen) is immers gewijd aan vrouwen. Het lijkt er wel op dat hun bijdrage minder belangrijk was dan die van de mannen.

De brieven die zijn geschreven aan de doden geven een ander en misschien nauwkeuriger beeld van de situatie, omdat de meeste brieven zijn gericht aan overleden mannen die tijdens hun leven een hoge maatschappelijke status hadden. Aan overleden vrouwen zijn minder epistels gestuurd. Uit een nauwkeurige analyse van die documenten blijkt dat de meeste ervan zijn geschreven om de vrouwelijke ontvanger, die zich gedroeg als een kwaadwillende boze geest, te kalmeren.

De Egyptische vooroudercultus vond in de eerste plaats binnen de familie plaats, maar er waren ook geesten van overledenen die ver buiten de huiselijke kring werden vereerd vanwege hun bijzondere verdiensten. De bekendste zijn de 'Egyptische heiligen': Amonhotep, zoon van Hapoe, een hoge ambtenaar aan het hof van Amonhotep III, en Imhotep, de architect van de trappenpiramide van koning Djoser.

VEREERD ALS GODEN

De cultus voor de overleden koning was een bijzonder geval. De farao werd al tijdens zijn leven gezien als een god. Na zijn dood werd hij vereerd in een dodencultus die bedoeld was om eeuwig voort te duren. Die cultussen weken sterk af van de volksverering die bepaalde koningen en koninginnen ten deel viel en die wijdverbreid konden zijn onder de bevolking. Zoals van koning Snofroe in de mijnbouwnederzettingen in de Sinai en van de familie van koning Ahmose tijdens het Nieuwe Rijk.

Wat betreft die koninklijke familie laten de documenten uit Deir el-Medina er geen twijfel over bestaan dat de koninklijke voorouders een wezenlijke inbreng hadden in de religieuze praktijken van het dorp. Met name Amonhotep I en zijn moeder Ahmose-Nefertari werden vereerd als goden en gezien als de beschermheiligen van het dorp. Diverse documenten benadrukken hun functie van tussenpersonen met het goddelijke; ze zijn bijvoorbeeld samen afgebeeld met de grote goden Amon-Re, Montoe en de godin Rattawy op de stèle van Inherchaoe.

De 'Ach iker en-Ra'-stèles tonen een interessant verband tussen de koninklijke voorouders en de huiscultus. Op sommige stèles voor voorouderverering is de overledene namelijk afgebeeld samen met leden van de familie van Ahmose, zoals de jonge prins Ahmose Sapair, koningin Sit-Kamose en vooral Amonhotep I en Ahmose-Nefertari.

ORAKELENDE KONINGIN

In Deir el-Medina vervulde Amonhotep I ook de bijzondere functie van orakel. Bij een aantal gelegenheden werd het standbeeld van de overleden koning in een processie door het dorp gedragen. Bepaalde bewegingen van het beeld konden daarbij geïnterpreteerd worden als antwoorden op ja/nee-vragen. De inwoners van het dorp beriepen zich op Amonhotep I om geschillen te beslechten en dan in het bijzonder op het gebied van eigendoms- en erfkwesties.

Op enkele schilderingen in graven is te zien hoe het beeld van Amonhotep I op een draagstoel op de schouders van zes of acht man wordt gedragen. Ook zijn er enkele stukken van houten objecten gevonden die mogelijk van dit soort draagstoelen afkomstig zijn. Ze zijn gedecoreerd met afbeeldingen van Amonhotep I en Ahmose-Nefertari die op tronen voor offertafels zitten en worden vergezeld door beschermgodinnen.

Het is mogelijk dat er in Deir el-Medina ook een orakel van Ahmose-Nefertari bestond. Dat valt op te maken uit een papyrus uit het dorp waarin een vrouw zegt dat ze de koningin om raad wil vragen vanwege een droom. Mogelijk is dit minder bekende orakel van de koningin alleen ingezet om specifieke persoonlijke kwesties op te lossen die niet te maken hadden met eigendomszaken.

'MEESTERES VAN DE HEMEL'

Voorals in Deir el-Medina was koningin Ahmose-Nefertari het onderwerp van uitgebreide particuliere verering. Ze werd niet alleen geëerd als de godin van wederopstanding met titels als 'Meesteres van de Hemel' en 'Vrouw van het Westen', maar ook als beschermheilige van het dorp met de bijnaam 'Meesteres van het Dorp'.

De inwoners bouwden pal naast hun dorp kapellen voor de cultussen van de grote nationale goden, maar ook voor de verering van

Beschilderd houten beeld van Ahmose-Nefertari uit Deir el-Medina uit de tijd van Ramses II, het beeld was een votieoffer van Wadjmose in de kapel van die vergoddelijkte koningin (Museo Egizio, Turijn).

Boven: Detail van de wijdingstekst van Wadjmose op het voetstuk van het beeld van Ahmose-Nefertari, de koningin is omschreven als 'die haar plaats inneemt in de bark van miljoenen (van de zonnegod), mooi van gelaat in de tempel van de sistrums'.

Links: Een tweede beeld uit de kapel voor Ahmose-Nefertari in Deir el-Medina (Museo Egizio, Turijn).

koninklijke en niet-koninklijke voorouders. Een van die schrijnen, kapel D, lijkt sterk verbonden met de cultus van de vergoddelijkte koningin en haar zoon Amonhotep I. Ondanks de slechte staat waarin het gebouw verkeert, is nog zichtbaar dat de kapel oorspronkelijk bestond uit een buitenste en een binnenste ruimte, gevolgd door een offerzaal en de schrijn voor het cultusbeeld. Op een muur aldaar bevindt zich een afbeelding van Amonhotep I en Ahmose-Nefertari die op bloktronen zitten. De koningin heeft een zwarte huidskleur die kenmerkend is voor haar iconografie in de Thebaanse regio.

Uit deze heilige ruimte komen diverse voorwerpen die te maken hebben met de cultus van Ahmose-Nefertari. Onder andere een stèle van de arbeider Penboey die op zijn knieën is afgebeeld voor de vergoddelijkte koningin. Ahmose-Nefertari heeft een zwarte huidskleur en achter haar zijn twee losse oren te zien. Dit intrigerende detail is een verwijzing naar magie: door middel van de extra oren kon de koningin het verzoek van Penboey daadwerkelijk horen en er gehoor aan geven.

De zwarte huid is een interessant kenmerk van de koningin. Hoewel meestal zwart is de huid ook weleens als okergeel weergegeven. De betekenis van de kleur is daarom symbolisch en duidt niet op de ware huidskleur of de etnische afkomst van de koningin. Voor de Egyptenaren was zwart de kleur van de aarde, de onderwereld en van de wedergeboorte in het dodenrijk.

Er is ook gesuggereerd dat Ahmose-Nefertari's zwarte huid verwijst naar een houten beeld van de koningin dat was bedekt met donkere hars. Dat zou hebben gestaan in de dodentempel van de koningin bij Meniset, in de buurt van Dra' Abu el-Naga (Luxor). Misschien was dat het beeld dat werd gebruikt voor processies tijdens de jaarlijkse festivals. Ook stond het model voor andere sculpturen van de koningin en beïnvloedde het haar tweedimensionale weergaven in Deir el-Medina en elders in de Thebaanse regio.

LEVENDE BEELDEN

Over het algemeen hadden driedimensionale beelden van goden en voorouders een belangrijke functie in de religie. Ze werden gezien als 'levende beelden' waar uiteindelijk de cultushandelingen en rituelen op zijn gericht. Mogelijk zijn alle afbeeldingen van voorouders en goden in particuliere graven, tempels, schrijnen, voorwerpen, stèles, enzovoort 'versies' van standbeelden in plaats van abstracte symbolen. Voor deze bewering is in elk geval veel bewijs te vinden bij de koninklijke voorouderverering in Deir el-Medina.

Daar zijn in kapel D drie houten beeldjes van Ahmose-Nefertari gevonden; bij twee ervan is de huid van de koningin zwart geverfd. Beide exemplaren tonen de koningin als een staande jonge vrouw met een lang nauwsluitend gewaad, uitgerust met verscheidene symbolen die haar koninklijke status aangeven. De inscripties op de beeldjes bevestigen dat het votiegaven (geschenken aan de goden) zijn. Ze zijn gemaakt door de inwoners van het dorp om zo een gunst van de koningin te krijgen.

Een van de meest intrigerende afbeeldingen van Ahmose-Nefertari uit Deir el-Medina is een stèle van een vrouw die Heria heet en die voor een andere vrouw, genaamd Iy, is opgericht. In het bovenste gedeelte brengt Heria plengoffers aan Ahmose-Nefertari. De koningin heeft een zwarte huid en zit op een troon voor een offertafel. Daaronder knielt Iy met geheven handen, in aanbidding. Voor haar staan vijf kolommen tekst:

Het prijzen van Ahmose, meesteres van het dorp (...). Zij maakt dat ik de duisternis zie die (zij) scheidt. Verlicht mijn ogen voor mij. Wees genadig! Voor de ka van de huisvrouw Iy, gerechtvaardigd.

Ahmose-Nefertari heeft een zwarte huidskleur, achter haar zijn twee losse oren te zien

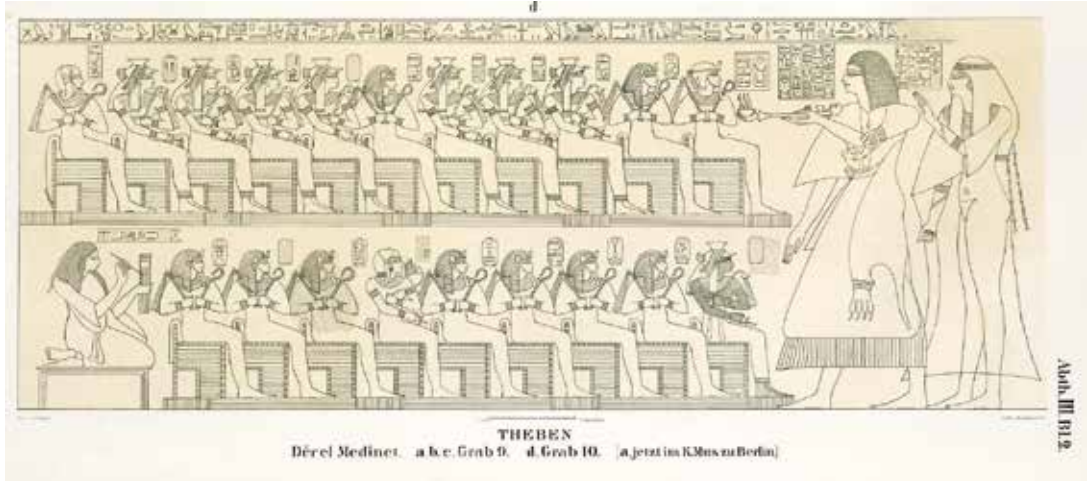
Links: Stèle uit Deir el-Medina van de voorman Inherchaoe voor de goden Amon-Re, Montoe en Rattawy samen met Amonhotep I en Ahmose-Nefertari (Museo Egizio, Turijn).

Midden: Stèle van Pendoea met zijn vrouw en kinderen uit Deir el-Medina, bovenin zijn twee godinnen weergegeven met de namen Nefertiti en Irytnefert, mogelijk zijn ze vergoddelijkte koninginnen vanwege hun platte kroon (Museo Egizio, Turijn).

Rechts: Stèle van Heria voor Ahmose-Nefertari, waarschijnlijk uit Deir el-Medina (Museo Egizio, Turijn).

Boven: Tekening van een afbeelding in het graf Inherchaoe in Deir el-Medina (TT 359) met de belangrijkste koningen en koninginnen die werden vereerd (lithografie: K.R. Lepsius, Denkmäler III, 1849-1859).

Onder: Aboe Simbel, gevel van de kleine tempel gewijd aan Hathor en koningin Nefertari (foto: Luigi Tripiani).

Uit de dodenbrieven is bekend dat een overledene kon optreden als genezer, vooral wanneer de ziekte veroorzaakt was door het boze oog of door een andere geest. De tekst op de stèle van Heria kan, net als vergelijkbare stèles uit Deir el-Medina, ook op een andere manier worden geïnterpreteerd.

Misschien was Heria een overleden vrouw en is haar blindheid slechts een metafoor voor haar situatie in het hiernamaals. Op die manier is het gebed te lezen als een verzoek om bemiddeling: voor de vergeving van haar zonden en om in contact te komen met de goddelijke wereld.

Grote stèle van Seti I en zijn vizier voor Amonhotep I en Ahmose-Nefertari, waarschijnlijk uit Deir el-Medina. De staat nam deel aan de verering van het koningspaar (Museo Egizio, Turijn).

VOLKSVERERING

Ahmose-Nefertari is niet het enige voorbeeld van een vergoddelijkte koningin. Andere koninginnen of vrouwelijke koninklijke figuren werden ook vereerd in de Thebaanse regio. Het graf van Inherchaoe in Deir el-Medina (TT 359) bevatte ooit een afbeelding van de belangrijkste koningen en koninginnen die na hun dood een speciale cultus ontvingen. Onder hen bevinden zich acht koninginnen die allemaal tot de familie van koning Ahmose behoren, zoals Ahhotep I, de echtgenote van Sekenenra Taa en de moeder van Ahmose Nefertari, en Meritamon, de zus en echtgenote van Amonhotep I.

Hoewel het aandeel van de koningin altijd belangrijk was in de Oudegyptische ideologie is hun grote plaats in de volksverering in het Nieuwe Rijk niet voor de hand liggend. Misschien ligt een verklaring in de persoonlijkheden van de vergoddelijkte koninginnen

die tijdens hun leven schijnbaar sterke vrouwen waren met een prominent aandeel in de politiek van hun tijd.

Verschillende wetenschappers beschrijven de 17de dynastie zelfs zonder meer als een 'matricentrisch' of zelfs als een 'matrifocaal' systeem. Bovendien zijn enkele Nieuwerijks koninginnen zelfs farao geworden: Hatsjepsot, mogelijk Nefertiti, en ook Tawosret, de laatste heerser van de 19de dynastie. Er waren al eerder vrouwen op de troon geweest – zoals Neferoesobek tijdens de 12de dynastie – maar het is opvallend hoe in het Nieuwe Rijk een groot aantal opmerkelijke koninklijke vrouwen verschijnt.

In Egypte waren bepaalde persoonlijke eigenschappen van de overledene – zoals

Koningin Teje is afgebeeld als een vrouwelijke sfinx die haar vijanden vertrapt en verplettert

wijsheid of charismatisch leiderschap – bepalend voor een vergoddelijking na de dood. De koninginnen van het Nieuwe Rijk bekleedden een aantal nieuwe functies die zorgden voor een verhoging van hun status in de maatschappij. De religieuze ambten van ‘Godsgemalin van Amon’ of ‘Goddelijke Aanbidster’ verbonden haar aan de machtige priesters van Amon-Re.

Die titels waren niet alleen maar eervol, maar gingen samen met landbezit en onroerend goed, wat persoonlijke rijkdom en een meer zelfstandige maatschappelijke positie met zich meebracht. De titel ‘Godsgemalin van Amon’ heeft zeker een belangrijke bijdrage geleverd bij het vergroten van de

politieke invloed van Ahmose-Nefertari en ook van Hatsjepsjoet op het moment dat ze zich het koningschap toe-eigende.

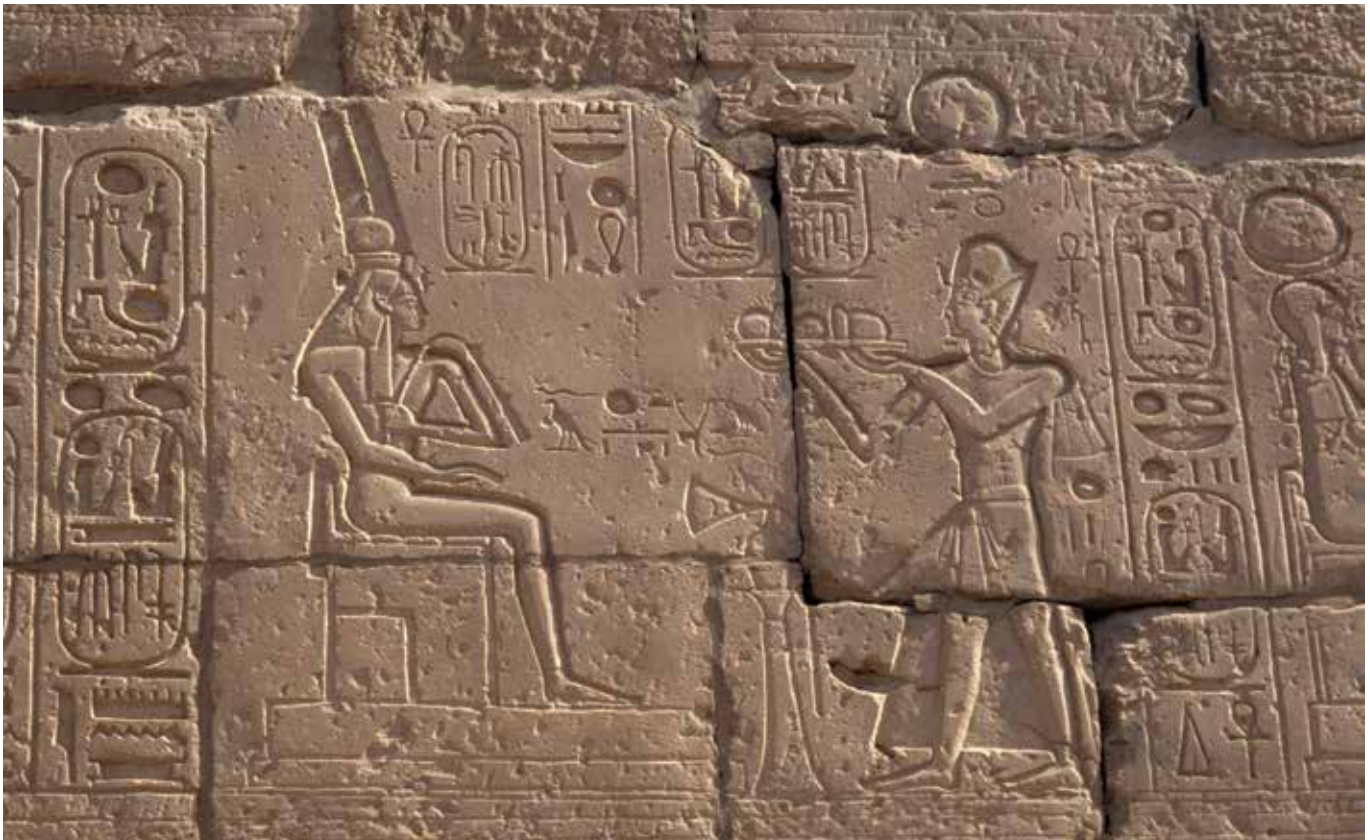
VROUWELIJKE SFINX

Er zijn ook prachtige voorbeelden aanwijsbaar van vrouwelijk leiderschap. Koningin Ahhotep I nam actief deel aan de oorlog tegen de Hyksos-overheersing. Ze voerde misschien zelfs het leger aan bij de verdediging van Thebe tegen de Aziatische indringers. In haar graf zijn een gouden dolk, een strijdbijl en een ketting met drie gouden vliegen gevonden. Vooral de vliegen zijn veelzeggend, omdat dit type hanger dezelfde functie had als onze militaire onderscheidingen voor grote moed.

Het is ook interessant dat de koningin in de 18de dynastie kon worden weergegeven met een ‘gewelddadige iconografie’ die voorheen typerend was voor de mannenwereld. Zo kon koningin Teje worden afgebeeld als een vrouwelijke sfinx die haar vijanden

Reliëf in de tempel van Seti I in Gurna, Ramses II offert aan Ahmose-Nefertari (foto: Jan Koek).

Hatsjepsjoets naam is na haar dood verwijderd van alle monumenten en weggelaten uit de koningslijsten

vertrapt en verplettert, bijvoorbeeld in haar tempel in Sedeinga in Nubië. Teje is daarbij wel geassocieerd met Sechmet, de gewelddadige godin van Memphis.

Een vergelijkbare iconografie is ook gebruikt voor Nefertiti en die lijkt zich later, in de 19de dynastie, voort te zetten. Zo staat Nefertari bijvoorbeeld de koning bij in zijn gevecht tegen de vijand. De kleine tempel van Aboe Simbel, die was opgericht voor de vergoddelijking van deze koningin, is opmerkelijk vanwege de zes kolossale staande beelden op de gevel, die het koninklijke echtpaar beiden even groot afbeelden.

KONINKLIJKE PROPAGANDA

De vergoddelijking van koninginnen is ook te plaatsen in de algemene koninklijke 'propaganda' van het Nieuwe Rijk. Hoewel de volksverering van sommige koninklijke figuren heel oprecht kan zijn geweest, kan de vergoddelijking van bepaalde overleden

familieleden door de farao's zijn gestimuleerd om zo hun eigen positie te versterken.

De familielijn van Ahmose werd in het bijzonder vereerd, omdat de leden afstammelingen waren van de 'helden' die de Hyksos hadden verslagen en het Nieuwe Rijk hadden gesticht. Een monument van een voorganger kon bewust in ere zijn gehouden of hersteld zijn, omdat de aanwezigheid van een zichtbaar graf of een dodentempel aanleiding kon zijn voor een volksverering. Dat zou de zelfpresentatie van de machthebbers positief hebben beïnvloed.

Een van de hoogtepunten van de openbare vieringen van de koninklijke voorouders was het 'Mooie Festival van het Dal'. Dat was een groot jaarlijks festival in Thebe ter ere van de goden Amon-Re, Moet en Chonsoe. Daarbij bracht de bevolking een bezoek aan de belangrijkste grafmonumenten van de koningen en aan bepaalde koninklijke graven. Het ging gepaard met een openbare

De kleine en de grote tempel van Aboe Simbel in Nubië (foto: Ginasanders, Dreamstime.com).

processie met beelden van de meest vooraanstaande overleden heersers.

HATSJESOET HERDENKT

Het 'Mooie Festival van het Dal' bestond al tijdens het Middenrijk, maar de farao die het festival voor het eerst opnieuw vormgaf als een grote viering van de koninklijke voorouders was Hatsjepsot. De meest bediscussieerde koningin van het Nieuwe Rijk had een bijzondere belangstelling voor de herdenking van haar overleden voorgangers. Mogelijk

Lijkwade met een afbeelding van Ahmose-Nefertari,
in de hoop op bemiddeling door de koningin
(Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

omdat haar eigen status als vrouwelijke koning problematisch was en gelegitimeerd moest worden.

De dodentempel van Hatsjepsot bij Deir el-Bahri was duidelijk ontworpen om een belangrijke rol te spelen tijdens het festival. Bovendien was de tempel neergezet vlak naast het grafmonument van Nebhepetre Montoehotep, de eerste koning van het Middenrijk: een prestigieuze voorouder. Op dezelfde plaats lag ook een kleine kapel van kleisteen, die was gewijd aan de cultus van Amonhotep I en Ahmose-Nefertari.

Lange tijd is beweerd dat Hatsjepsot die kapel afbrak om ruimte te maken voor haar eigen tempel, maar uit een analyse van de funderingsdepots van de tempel van Hatsjepsot is op te maken dat de koningin juist het eerdere bouwwerk wilde eren en dat ze een symbolische band wilde leggen tussen de eerdere schrijn en haar nieuwe monument. Ahmose-Nefertari werd ook ingezet in de propaganda van Hatsjepsot omdat zij haar voorgangster was als 'Godsgemalin van Amon'. Bovendien stierf Ahmose-Nefertari op de opmerkelijke leeftijd van zeventig jaar, tijdens de heerschappij van Hatsjepsots vader Thoetmosis I. De herinnering aan haar zal vermoedelijk nog vers zijn geweest toen Hatsjepsot aan de macht kwam.

Na haar dood onderging Hatsjepsot een *damnatio memoriae*. Haar naam is verwijderd van alle monumenten en weggelaten uit de koningslijsten. Daarnaast maakt ze geen deel uit van de vergoddelijkte koningen en koninginnen die een bijzondere volksverering genoten. Toch is de legitimatie van Hatsjepsots koningschap een grote inspiratie geweest voor de koninklijke zelfpresentatie van haar opvolgers. Bovendien is het van invloed geweest op de verspreiding van volksvereringen van zowel vrouwelijke als mannelijke koninklijke voorouders tijdens het vervolg van het Nieuwe Rijk.

Christian Bayer

Machtige moeders

De moeder van de koning nam een invloedrijke positie in aan het hof. Ze werd zelfs gelijk gesteld aan de godin Isis. Toch was de farao nog net iets belangrijker – en zijn vader trouwens ook.

De farao was de spil van de Oudegyptische maatschappij want hij was de tussenpersoon tussen goden en mensen. Hij maakte deel uit van beide werelden en bezat zowel goddelijke als menselijke eigenschappen. Het koninklijke ambt op zichzelf was goddelijk en de koning belichaamde dat door middel van rituelen, cultussen, festivals en ceremonies. Hij representeerde de god Horus op aarde en hij was de ‘Zoon van Re’, de zonnegod en scheppersgod. Bovendien speelde de moeder van de koning een belangrijke rol in dit Oudegyptische begrip van het koningschap.

Een van de vroegste voorbeelden daarvan is koningin Merytneith van de 1ste dynastie: ze was de moeder van koning Den, waarschijnlijk de echtgenote van zijn voorganger Djet en de dochter van koning Djer. Als koningsdochter, koninklijke echtgenote en moeder van de koning had ze de hoogste positie die een vrouw in Egypte kon bereiken. Waarschijnlijk nam ze het regentschap voor haar minderjarige zoon op zich, gezien haar imposante graf op de koninklijke begraafplaats van Abydos. Haar graf en twee grafstèles lijken op die van de koningen uit die tijd, hoewel Merytneith geen uitgebreide koninklijke titulatuur had en geen eigen administratieve zegels.

Afhankelijk van de leeftijd van de koning bij de troonsbestijging was het mogelijk dat diens moeder regentes werd uit naam van haar zoon. De moeder van de koning had daarom een van de meest invloedrijke posities die een vrouw aan het hof kon bekleden (op de positie van hoofdvrouw van de koning na) of van een onafhankelijk regerende koningin die tot farao werd gekroond – een zeldzaamheid in de Egyptische geschiedenis. De moeder van een koning bezat de macht om de rechtmatigheid van de koning te versterken en tevens haar eigen status te verhogen, vooral wanneer ze tevens de hoofdvrouw of een bijvrouw was van diens vader, zoals Ahmose-Nefertari, de moeder van Amonhotep I.

GEWIJD AAN HATHOR ÉN TEJE

Ook werd de moeder van de koning in sociaal-religieus opzicht gelijkgesteld aan de godin Isis, de echtgenote van Osiris en de moeder van Horus. Toen Horus nog een kind was, hield Isis hem verborgen voor Seth, de broer van Isis en Osiris en tevens de moor-

Koningin Teje, de moeder van Achnaton, kreeg haar eigen tempel in Amarna

denaar van Osiris. Zo werd ze de godin van het moederschap en was ze daarmee een toepasselijk rolmodel voor de moeder van een koning. Beeldjes en amuletten van Isis die Horus zoogt waren populair in Egypte in de Late Tijd, en vanaf die periode werd Isis een van de machtigste godinnen van Egypte. Uiteindelijk verspreidde haar cultus zich door het hele Romeinse Rijk.

Terwijl de moeder van de koning werd geassocieerd met Isis, was de echtgenote van de koning de personificatie van Hathor, de metgezel van de zonnegod Re en de godin van liefde, vreugde en vrouwelijkheid. Koningin Teje, de echtgenote van Amonhotep III en de moeder van Achnaton, was de eerste die de iconografie van Hathor overnam in haar koninklijke uitrusting. Ze had een zonnescijf tussen twee koeienhoorns op haar hoofd.

Teje speelde daarnaast een belangrijke rol bij het jubileum van de koning; waarin hij gelijk werd gesteld aan de zonnegod – en zo was zij ook verbonden met verschillende zonnegoden. In Sedeinga in Nubië had de koningin haar eigen tempel, die zowel aan Hathor als aan haarzelf was gewijd. Na de dood van de koning werd Teje in de rol van Isis afgebeeld op reliëfs in de grafkapel van haar hofmeester Cheroëef en op andere privémonumenten. In Amarna, de nieuwe hoofdstad van haar zoon Achnaton, die het

religieuze centrum vormde voor de cultus van zijn god Aton, kreeg Teje haar eigen ‘zonnescijf’-tempel’.

GODDELIJKE GEBOORTE

Het is interessant om te zien hoe Nefertari, de echtgenote van Ramses II, ernaar streefde om dezelfde rol te vervullen als haar voorganger Teje, terwijl koningin Moet-Toeya, de moeder van Ramses, dezelfde status genoot als Moetemwia, de moeder van Amonhotep III. Reliëfs in de tempel van Luxor en in het Ramesseum beelden de goddelijke geboorte van de twee koningen af, waarbij ze laten zien hoe de god Amon-Re zelf de moeder van de koning bezwangerde en het leven schonk aan de koninklijke zonen. Koningin Hatsjepsot maakte al eerder gebruik van dat idee, toen ze zichzelf uitriep tot de fysieke dochter van Amon-Re om zo haar kroning tot vrouwelijke farao te rechtvaardigen.

Ondanks de grote rol van de moeder van de koning aan het hof en in de koningsideologie, vooral tijdens het Nieuwe Rijk, is het duidelijk dat een farao zijn positie allereerst aan zijn vader te danken had. Dat is ook duidelijk zichtbaar bij het goddelijke prototype van de farao: Horus die zijn vader Osiris opvolgt. Horus kon de troon bestijgen omdat hij verwekt was door zijn vader Osiris en niet omdat Isis zijn moeder was.

Isis moest de vermoorde Osiris weer tot leven brengen om zo de koninklijke erfgenaam te kunnen verwekken – dat kon niet bij een andere partner. Op het sociale en religieuze vlak was het moederschap van de koningin wél cruciaal, want dat verbond de moeder van de koning met de wereld van de goden.

Onder: Amonhotep I werd vereerd samen met zijn moeder Ahmose-Nefertari. Houten reliëf mogelijk van een cultische draagstoel uit de Ramessidische periode (Museo Egizio, Turijn).

Pagina rechts: Koningin Teje op een reliëf uit het graf van de Opzichter van de koninklijke harem, Oeserhat, uit Luxor (Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel).

Auteurs

Wim Weijland is directeur van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden.
 Christian Greco is directeur van het Museo Egizio in Turijn.
 Olaf E. Kaper is professor egyptologie aan de Universiteit Leiden.
 Carina van den Hoven is promovenda egyptologie aan de Universiteit Leiden en aan de École Pratique des Hautes Études in Parijs.
 Aidan Dodson is senior research fellow aan de Universiteit van Bristol.
 Willemijn Waal is universitair docent in de hittitologie aan de Universiteit Leiden.
 Christian E. Loeben is conservator van de Egyptische collectie van het Museum August Kestner in Hannover.
 Fania Kruijf is 'research master'-studente egyptologie aan de Universiteit Leiden.
 Jacobus van Dijk is egyptoloog en voormalig universitair docent aan de Rijksuniversiteit Groningen.
 Maarten Raven is conservator collectie Egypte van het Rijksmuseum van Oudheden en bijzonder hoogleraar bij de Universiteit Leiden.
 Steffie van Gompel is promovenda egyptologie aan de Universiteit Leiden.
 Petra Hogenboom is promovenda egyptologie aan de Universiteit Leiden.
 Nico Staring is gepromoveerd in de egyptologie aan Macquarie University in Sydney.
 Lara Weiss is conservator van de collectie Egypte van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden.
 Irene Morfini is promovenda egyptologie aan de Universiteit Leiden.
 Sara M. Demichelis is egyptologe aan de Soprintendenza Archeologia del Piemonte.
 Ben Haring is universitair docent egyptologie aan de Universiteit Leiden.
 Paolo Del Vesco is conservator van het Museo

Egizio in Turijn en archeoloog.
 Joost Golverdingen is promovendus egyptologie aan de Universiteit Leiden
 Susanne Bickel is professor egyptologie aan de Universiteit Basel.
 Kent Weeks is emeritus professor egyptologie aan de American University in Cairo.
 Alessia Fassone is conservator van het Museo Egizio in Turijn.
 Simon Connor is conservator van het Museo Egizio in Turijn.
 Renata Schiavo is promovenda egyptologie aan de Universiteit Leiden.
 Christian Bayer is Gerstenberg-Kurator van het Roemer- und Pelizaeus-Museum Hildesheim.

Dank

Veel dank aan de volgende personen voor hun bijdrage aan dit boek: Christian Bayer (RPM), Luc Delvaux (KMKG), Tine Bagh (Ny Carlsberg Glyptothek), Christian Greco (Museo Egizio), Marco Rossani (Museo Egizio), Rob Demarée voor adviezen aan Lara Weiss en Irene Morfini, Hanneke Kik, Tanja van der Zon en Fania Kruijf voor het mogelijk maken van de tentoonstelling, Anne Versloot voor de vele verbeteringen van de tekst, Nicky van de Beek, Luigi Tripani en Jan Koek voor de foto's, Martin Hense voor zijn sublieme kaarten en tekeningen, Gillian Vogelsang-Eastwood voor haar adviezen over kleding – én natuurlijk alle auteurs.

Aanbevolen Literatuur

Voor eeuwig en altijd

Shaw, G.J., *The Pharaoh: Life at Court and on Campaign*, Londen en Caïro 2012;

Nederlandse vertaling: *De farao's. Een unieke kijk op het dagelijks leven van de grote koningen*, Aartselaar 2014.

O'Connor, D. en D.P. Silverman (red.), *Ancient Egyptian Kingship*, Leiden 1995.

Hornung E. en E. Staehelin, *Neue Studien zum Sedfest*, Bazel 2006.

Op-en-top koning

Roehrig, C.H., R. Dreyfus en C.A. Keller (red.), *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh*, New York: Metropolitan Museum of Art, 2005.

Prachtig met de veren

Leblanc, Ch., *Nefertari, 'l'aimé-de-Mout'*
Épouses, filles et fils de Ramsès II, Parijs 1999.

Leblanc, Ch., *Reines du Nil au Nouvel Empire*, Parijs 2009.

Ziegler, Ch. (red.), *Queens of Egypt: From Hetepheres to Cleopatra*, Parijs en Monaco 2008.

Een brief van Hare Majesteit

Beckman, G., *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta 1996.

Bryce, T., *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East: the Royal Correspondence of the Late Bronze Age*, Londen 2003.

Moran, W.L., *The Amarna letters*, Baltimore – Londen 2002.

Waal, W., 'De relatie tussen Egypte en Hatti: een kwestie van geven en nemen', *Phoenix* 58.1, 2012: 37-50.

Koninklijk gekleed

Vogelsang-Eastwood, G., *De kleren van de farao*, Amsterdam 1994.

'De perfecte is gekomen'

Dodson, A., *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian Counter-Reformation*, Caïro/New York 2009.

Arnold, D., *The Royal Women of Amarna: Images of Beauty from Ancient Egypt*, New York 1996.

Een wereld van luxe en intriges

Dodson, A. en Hilton, D., *The Complete Royal Families of Ancient Egypt*, Londen 2004.

Tyldesley, J., *The Complete Queens of Ancient Egypt*, Londen 2006.

Yoyotte, M., 'The harem in ancient Egypt', in Ziegler, C. (red.), *Queens of Egypt: From Hetepheres to Cleopatra*, Parijs en Monaco 2008, 76-93.

Roth, S., 'Harem', in J. Dieleman en W. Wendrich (red.), *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, 2012, <http://escholarship.org/uc/item/1k3663r3>.

Een majestueuze opvoeding

Roehrig, C.H., *The Eighteenth Dynasty Titles Royal Nurse (mnat nswt), Royal Tutor (mna nswy), and Foster Brother/Sister of the Lord of the Two Lands (sn/snt mna n nb tAwy)*, PhD diss. University of California, Berkeley 1990 (Ann Arbor, 1992).

Janssen, R.M. en J.J. Janssen, *Growing up in Ancient Egypt*, Londen 1990.

Feucht, E., *Das Kind im Alten Ägypten. Die Stellung des Kindes in Familie und Gesellschaft nach altägyptischen Texten und Darstellungen*, Frankfurt en New York 1995.

Tia, de edele zuster des konings

Martin, G.T., *The tomb of Tia and Tia: a royal monument of the Ramesside period in the Memphite necropolis*, 63-81, Londen 1997.

Raven, M.J., V. Verschoor, M. Vugts en R. van Walsem, *The Memphite tomb of Horemheb*,

commander-in-chief of Tutankhamun V: *The forecourt and the area south of the tomb with some notes on the tomb of Tia*, Turnhout 2011.

De sterkste vrouw van de oudheid

Robins, G., *Women in Ancient Egypt*, Londen 1993.

Zoete verzen

Mathieu, B., *La poésie amoureuse de l'Égypte ancienne: recherches sur un genre littéraire au Nouvel Empire*, Caïro 1996.

Een belangrijke zaak: Deir el-Medina

Carter, H. en A.H. Gardiner, 'The Tomb of Ramesses IV and the Turin Plan of a Royal Tomb', *The Journal of Egyptian Archaeology* 4 (1917), 130-158.

Romer, J., *Graven voor de farao. Het dagelijks leven in Oud-Egypte tijdens de 19de en 20ste dynastie*, Utrecht 1991.

Hornung, E., *Das Grab des Haremhab im Tal der Könige*, Francke Verlag, Bern 1971.

Wilkinson, R.H. en K.R. Weeks (red.), *The Oxford Handbook of the Valley of the Kings*, Oxford en New York 2016.

Voor een salaris van brood, bier en dadels

Demarée R.J., 'The workmen who created the royal tombs', in Wilkinson R.H. en K.R. Weeks (red.), *The Oxford Handbook of the Valley of the Kings*, Oxford en New York, 2016, 75-86.

Häggmann, S., *Directing Deir el-Medina. The External Administration of the Necropolis*, Uppsala 2002.

Haring, B.J.J., 'Scribes and Scribal Activity at Deir el-Medina', in Dorn, A. en T. Hofmann (red.), *Living and Writing in Deir el-Medine. Socio-historical Embodiment of Deir el-Medine Texts*, Bazel 2006, 107-112.

Magische spreuken en dodenboeken

Demichelis, S.M., 'The papiri in the Museo Egizio', in Bonacini, P. (red.), *Museo Egizio, Turin, Modena 2015*, 254-265.

Moord op de farao

Redford, S., *The harem conspiracy: the murder of Ramesses III*, DeKalb IL 2002.

Vernus, P., *Affairs and scandals in ancient Egypt*, translated by David Lorton, Ithaca NY en Londen 2003.

Sat-Re, Meritamon, Tyti, Toeya, Nefertari

Leblanc, Ch., *Ta Set Neferou. Une necropole de Thèbes-ouest et son histoire I: Géographie – toponymie historique de l'exploration scientifique du site*, Caïro 1989.

Leblanc, Ch., 'Architecture et évolution chronologique des tombes de la Vallée des Reines', *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 89 (1989), 227-247.

Overall graffiti

Golverdingen, J., 'Graffito 1555 en HC 105', *Mehen Essays over het oude Egypte*, 2014, 140-143.

Rzepka, S., *Who, where and why: the rock graffiti of members of the Deir el-Medina community*, Warschau 2014.

Graven van mindere goden

Bickel S., 'Other tombs: queens and commoners in KV', in Wilkinson R.H. en K.R. Weeks (red.), *The Oxford Handbook of the Valley of the Kings*, Oxford en New York 2016, 230-242.

Graf KV 5

Weeks, K.R. (red.), *KV5 A Preliminary Report on the Excavations of the Tomb of the Sons of Rameses II in the Valley of the Kings: Revised Edition*, Caïro en New York 2006.

De Gouden Kamer

Corzo, M.A. en M. Afshar (red.), *Art and eternity: The Nefertari Wall Paintings Conservation Project 1986-1992, a joint project of The Getty Conservation Institute and the Egyptian Antiquities Organization*, Santa Monica 1993.

McCarthy, H.L., 'The Osiris Nefertari: a case study of decorum, gender, and regeneration', *Journal of the American Research Center in Egypt* 39 (2002), 173-195.

McDonald, J., *House of Eternity. The Tomb of Nefertari*, Los Angeles 1996.

De Italiaanse missie

Moiso, B., *La storia del Museo Egizio*, Modena 2016.

In gezelschap van de goden

Franco, I. en M. el-Fikri, 'La tombe de Sat-Rê', *Les dossiers d'archéologie* 149-150 (1990), 30-31.

Kaper, O.E., 'Queen Nefertari and the frog: on an amphibious element in the vignette to BD 94', *The Bulletin of the Australian Centre for Egyptology* 13 (2002), 109-126.

Goddelijke vrouwen

Demarée, R. J., *The Akh iqer en Ra-stelae: on ancestor worship in ancient Egypt*, Leiden 1983.

El-Shazly, Y., *Royal Ancestor Worship in Deir el-Medina during the New Kingdom*, Abercromby Press 2015.

Hollender, G., *Amenophis I. und Ahmes Nefertari: Untersuchungen zur Entwicklung ihres posthumen Kultes anhand der Privatgräber*

der thebanischen Nekropole, Berlin en New York 2009.

Sweeny, D., 'Gender and oracular practice', *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 135 (2008), 154-164.

Von Lieven, A., 'Deified Humans', in Dieleman, J. en W. Wendrich (red.), *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, 2010, <http://escholarship.org/uc/item/3kk97509>

Weiss, L., *Religious Practice at Deir el-Medina*, Leiden en Leuven 2015.

Machtige moeders

Bayer, Ch., *Teje. Die den Herrn der Beiden Länder mit ihrer Schönheit erfreut: eine ikonographische Analyse*, Ruppolding en Wiesbaden 2014.

Beschilderde kruik zoals gebruikt aan het koninklijk hof (Roemer- und Pelizaeus-Museum, Hildesheim).

Chronologisch overzicht van het Nieuwe Rijk

DYNASTIE 18, CA. 1539-1292 V.CHR.

Koning	Grote Koningin	Datering
Ahmose	Ahmose-Nefertari	ca. 1539-1515
Amonhotep I	Meritamon	ca. 1514-1494
Thoetmosis I	Ahmose	ca. 1493-1483
Thoetmosis II	Hatsjepsoet	ca. 1482-1480
Hatsjepsoet	-	ca. 1479-1458
Thoetmosis III	Meritre-Hatsjepsoet	ca. 1479-1425
Amonhotep II	Tiaa	ca. 1425-1400
Thoetmosis IV	Nefertari	ca. 1400-1390
Amonhotep III	Teje	ca. 1390-1353
Amonhotep IV/Achnaton	Nefertiti	ca. 1353-1336
Smenchkare	Meritaton	ca. 1336-1334
Neferneferoeaton (Nefertiti of Meritaton)	-	ca. 1334-?
Toetanchamon	Anchesenamom	ca. 1334-1324
Eje	Teje	ca. 1323-1320
Horemheb	Moetnodjmet	ca. 1319-1292

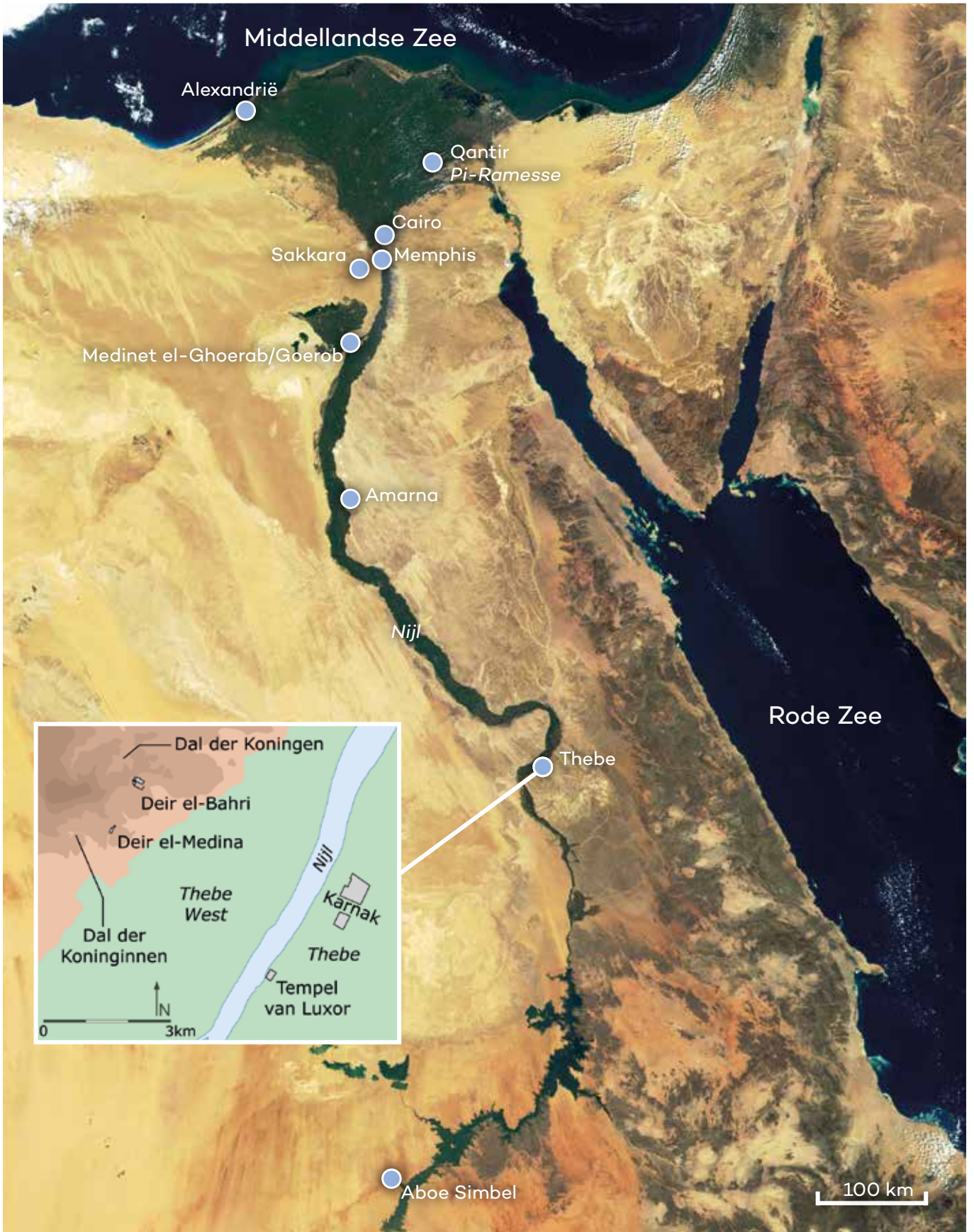
DYNASTIE 19, CA. 1292-1191 V.CHR.

Koning	Grote Koningin	Datering
Ramses I	Sat-Re	ca. 1292-1291
Seti I	Toeya	ca. 1290-1279
Ramses II	Nefertari en Isisnofret en Maathorneferoere en Meritamon en Bintanat en Nebettawi en Henoetmire	ca. 1279-1213
Merneptah	Isisnofret	ca. 1213-1203
Seti II	Tawosret	ca. 1202-1198
Amenmesse	?	ca. 1202-1200
Siptah	?	ca. 1197-1193
Tawosret	-	ca. 1192-1191

DYNASTIE 20, CA. 1190-1077 V.CHR.

Koning	Grote Koningin	Datering
Sethnacht	Teje-Mereniset	ca. 1190-1188
Ramses III	Isis en ?	ca. 1187-1157
Ramses IV	Doeatentopet?	ca. 1156-1150
Ramses V	Henoetwati en Tawerettenroe?	ca. 1149-1146
Ramses VI	Noebchesbed	ca. 1145-1139
Ramses VII	?	ca. 1138-1131
Ramses VIII	?	ca. 1130
Ramses IX	Baketwernel?	ca. 1129-1111
Ramses X	Tyti?	ca. 1110-1107
Ramses XI	Tentamon?	ca. 1106-1077

Jaartallen volgens E. Hornung, R. Krauss en D.A. Warburton (red.), *Ancient Egyptian Chronology*, Leiden en Boston 2006.

Figuurverantwoording

- Omslag, 6 en 9 en 10: Museo Egizio, Turijn, C. 1369.
- Schutbladen: fotos archief Museo Egizio, Turijn.
- 12: Museo Egizio, Turijn, C. 1374.
- 15 links: Museo Egizio, Turijn, C. 1458.
- 15 rechts: Museo Egizio, Turijn, S. 06280.
- 18 beneden: Museo Egizio, Turijn, C. 1462.
- 20: RMO, Leiden, F 1985/12.13 (niet in de tentoonstelling in Leiden).
- 22: RMO, Leiden, F 1928/9.2 (romp) en Metropolitan Museum of Art, New York, Rogers Fund 1929 29.3.3 (hoofd en benen).
- 28: Roemer- und Pelizaeus-Museum Hildesheim, 53b en 53a.
- 29 boven: Ny Carlsberg Glyptotek, Kopenhagen, AEIN 1776.
- 29 rechts: Museo Egizio, Turijn, C. 6950.
- 30: Museo Egizio, Turijn, C. 1380 (detail, niet in Leiden).
- 34 links: Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel, E 6753.
- 38 RMO, Leiden, H.III.SSSS-b (detail, niet in Leiden).
- 39 links (2): Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel, E.7534.
- 39 rechts (3): Roemer- und Pelizaeus-Museum, Hildesheim, L/NS 3 (c).
- 39 beneden (4): Museo Egizio, Turijn, S. 05160/01 en S. 05160/02.
- 40: Egyptisch Museum, Caïro, JE 99821 (niet in Leiden).
- 42: Ny Carlsberg Glyptotek, Kopenhagen, AEIN 1812.
- 43: Museo Egizio, Turijn, C. 1398.
- 44: Ny Carlsberg Glyptotek, Kopenhagen, AEIN 1663.
- 46 boven: N. de Garis Davies, *Ancient Egyptian Paintings: selected, copied, and described*, Chicago 1936, pl. 53 (niet in in Leiden).
- 46 beneden: N. de G. Davies, *The Rock tombs of El-Amarna VI, Tomb Parennefer, Tutu, and Aj*, London 1908, P VI 1908, pl. 28.
- 47 links: B. Kemp, *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 105 (1978), 127.
- 47 rechts: Museo Egizio, Turijn, C. 3085.
- 48 links: RMO, Leiden, AST5.
- 48 rechts: RMO, Leiden, AED 151.
- 49 boven: Museo Egizio, Turijn, C. 6921.
- 49 beneden: Ny Carlsberg Glyptotek, Kopenhagen, AEIN 1663.
- 50 links: RMO, Leiden, AO 1t.
- 50 rechts: Museo Egizio, Turijn, C. 6236.
- 52: Kunsthistorisches Museum, Wenen, ÄS 5814 (niet in Leiden).
- 54: RMO, Leiden, F 1985/12.26 (foto in Leiden).
- 58: Museo Egizio, Turijn, C. 0526.
- 60: Museo Egizio, Turijn, C. 3107.
- 61: Museo Egizio, Turijn, C. 3105.
- 62 boven: RMO, Leiden, F 1971/7.6.
- 62 beneden: Museo Egizio, Turijn, C. 0526.
- 63 boven: Museo Egizio, Turijn, C. 0566.
- 63 beneden: Museo Egizio, Turijn, C. 3094.
- 64: Museo Egizio, Turijn, C. 3056.
- 66: Museo Egizio, Turijn, S. 06287.
- 67: RMO, Leiden, AP 6-b (niet in Leiden)
- 68: Karnak, foto: Olaf Kaper
- 70: Museo Egizio, Turijn, C. 1636.
- 71: Museo Egizio, Turijn, C. 3050.
- 72 boven: Museo Egizio, Turijn, C. 2034.
- 72 Horemheb
- 73 boven: Museo Egizio, Turijn, S. 07516.
- 73 rechtsonder: Museo Egizio, Turijn, S. 05689.
- 76 boven: Museo Egizio, Turijn, C. 2082, 2083, 2076.
- 76 beneden: Museo Egizio, Turijn, C. 6347.
- 77 boven links: Museo Egizio, Turijn, S. 07519.
- 77 boven rechts: Museo Egizio, Turijn, S. 07669.
- 77 beneden: Museo Egizio, Turijn, S. 09592.
- 78: Abu Simbel, foto: Chuanwentao, Dreamstime.com.
- 80-81: Museo Egizio, Turijn, C. 2038.
- 82-83: Museo Egizio, Turijn, C. 1885 (niet in Leiden).
- 84: Museo Egizio, Turijn, C. 1879, 1969, 1899 (niet in Leiden).
- 86: Museo Egizio, Turijn, C. 1827/1 (niet in Leiden).
- 88: Museo Egizio, Turijn, C. 1875.
- 89: RMO, Leiden, F 1993/10.1.
- 90: RMO, Leiden, *Insinger map* 22.3/5 (foto in Leiden).
- 99 boven: Museo Egizio, Turijn, C. 2106 + C. 2107.
- 99 beneden: Museo Egizio, Turijn, S. 05108.
- 105: University of Basel Kings' Valley Project, *opslag Luxor* (niet in Leiden).
- 112: foto: Ernst Terpstra.
- 114: Museo Egizio, Turijn, S. 05153, S. 05165-99, S. 05162-63, S. 05201, S. 05204/01-03, S. 05207 (bijna geheel in de tentoonstelling in Leiden).
- 116 boven: Museo Egizio, Turijn, S. 05162.
- 116 beneden: Museo Egizio, Turijn, S. 05163.
- 118: Museo Egizio, Turijn, Provv. 3749.
- 122 midden en beneden: Museo Egizio, Turijn, S. 05153.
- 128 links: Museo Egizio, Turijn, S. 05435.
- 128 midden: Museo Egizio, Turijn, S. 05112.
- 128 rechts: Museo Egizio, Turijn, S. 05329.
- 130 linksboven: Museo Egizio, Turijn, S. 09545.
- 130 linksonder: Museo Egizio, Turijn, S. 05637.
- 131 boven: Museo Egizio, Turijn, S. 05696.
- 131 beneden: Museo Egizio, Turijn, C. 6221 (niet in Leiden) en C. 6222.
- 132: Museo Egizio, Turijn, C. 1542.
- 134 boven: Museo Egizio, Turijn, C. 1542.
- 134 beneden: Museo Egizio, Turijn, C. 2457.
- 135: Museo Egizio, Turijn, C. 1369.
- 136 boven: Museo Egizio, Turijn, C. 1369.
- 136 links: Museo Egizio, Turijn, S. 06128 (niet in Leiden).
- 137 links: Museo Egizio, Turijn, C. 7358.
- 137 midden: Museo Egizio, Turijn, C. 1565.
- 137 rechts: Museo Egizio, Turijn, C. 1450.
- 139: Museo Egizio, Turijn, C. 1466.
- 142: RMO, Leiden, EG-ZM2734.
- 144: Museo Egizio, Turijn, C. 2458/1.
- 145: Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel, E.2157.
- 149: Roemer- und Pelizaeus-Museum Hildesheim, F20.
- 151: kaart: Martin Hense en Karsten Wentink (satellietfoto: mapsof.net).

KONINGINNEN VAN DE NIJL

**MACHT EN SCHOONHEID
IN HET NIEUWE RIJK (1539-1077 v.CHR.)**

Redactie: Olaf E. Kaper

Lang voordat Cleopatra over het land van de Nijl regeerde, waren er al machtige koninginnen in Egypte. Zij stonden aan de zijde van de farao bij al zijn activiteiten en blijken een soms verrassend onafhankelijke positie in te nemen. Dit boek beschrijft de vele facetten van het leven van de Egyptische koningin. Hoe was haar relatie met haar echtgenoot de farao, haar familie, de hofhouding en de harem? Welke politieke, religieuze en familiezaken hielden haar bezig? Wat kwam er kijken bij haar begrafenis en hoe was haar relatie tot de godinnen van Egypte?

Dit boek concentreert zich op de bloeiperiode van het oude Egypte, het zogenoemde Nieuwe Rijk (ca. 1539 tot 1077 v.Chr.). Belangrijke koninginnen in die tijd waren Ahmose Nefertari, Hatsjepsot, Teje, Nefertiti en Nefertari.

De auteurs zijn als egyptoloog werkzaam bij binnen- en buitenlandse wetenschappelijke instellingen, waaronder de Universiteit Leiden, het Museo Egizio (Turijn) en het Rijksmuseum van Oudheden.

Rijksmuseum van udheden

Sidestone Press

ISBN: 978-90-8890-399-1

9 789088 903991 >